

Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla

TRABZON

2

EKONOMİNİN TARİHİ ve ŞEHİR KÜLTÜRÜNÜ İNŞA EDENLER

EDİTÖRLER
Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK
Prof. Dr. Arif KOLAY
Doç. Dr. Şefik MEMİŞ
Doç. Dr. Muhammet ŞEN

TRABZON KİTAPLIĞI

Trabzon Kitaplığı: 16
Geleneksel Kültür - 2

Yayın Koordinatörü
Erdem Zekeriya İSKENDEROĞLU

Yayın Danışmanı
Hasan SELİM

Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla
Trabzon 2

Editörler
Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK
Prof. Dr. Arif KOLAY
Doç. Dr. Şefik MEMİŞ
Doç. Dr. Muhammet ŞEN

Yazarlar

Prof. Dr. Dündar ALİKILIÇ
Prof. Dr. Refik ARIKAN
Prof. Dr. Zehra ARSLAN
Prof. Dr. Ferhat BERBER
Prof. Dr. Recep DİKİCİ
Prof. Dr. Nuriye GARİPAĞAOĞLU
Prof. Dr. Adem KALÇA
Prof. Dr. Arif KOLAY
Prof. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ
Prof. Dr. Cevdet YILMAZ
Doç. Dr. Rauf BELGE
Doç. Dr. Gülmelek DOĞANAY
Doç. Dr. Mine ERSEVİNÇ
Doç. Dr. Süleyman GÜR
Doç. Dr. Hacer KARABAĞ ARSLAN
Doç. Dr. Şefik MEMİŞ
Doç. Dr. Ahmet Emrah SİYAVUŞ
Doç. Dr. Mehmet Akif ŞEN
Doç. Dr. Muhammet ŞEN
Dr. Öğr. Üyesi Ali OKUMUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Dr. Cihan GÜNEŞ
Dr. Çağla YILMAZ
Öğr. Gör. Nazmiye AYDIN
Öğr. Gör. Mehmet Akif BAL
Ahmet ÇANDIR
İsmail HACIFETTAHOĞLU
Eyüp ŞAHİN

Bu eserde yer alan çalışmaların bilim, dil, etik ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir. Kitapta ileri sürülen görüşlerden Trabzon Büyükşehir Belediyesi'nin ve editörlerin bir sorumluluğu bulunmamaktadır.
Bu eserin herhangi bir kısmının izinsiz ve kaynak gösterilmeden alıntılanması, internet sitelerinde yayınlanması, pdf ya da kitap şeklinde parayla satılması yasaktır. Aksi eylemde bulunanlar telif hakları yazısından doğan tüm yükümlülükleri peşinen kabullenmiş sayılırlar.

ISBN: 978-975-7770-76-3 (Takım)
ISBN: 978-975-7770-78-7 (2. cilt)
TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Sertifika No: 48884

Kitap Tasarım
Salih PULCU

1. Baskı, Haziran 2026
Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No: 127

Baskı-Cilt
Seçil Ofset 100. Yıl Mahallesi
Massit Matbaacılar Sitesi
4. Cadde No: 77 Bağcılar İSTANBUL
Sertifika No: 44903

Trabzon Kent Spor Turizm ve Bilişim Organizasyon Hizmetleri A.Ş.
İskenderpaşa Mah. Atatürk Meydanı No. 7/41
Ortahisar TRABZON
Yayınevi Sertifika No: 48884

Trabzon'un Tüccar Eşrafından Nemlizade Tahsin Paşa'nın Ticari Girişimleri

Ali OKUMUŞ
Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü

Giriş: Nemlizade Hasan Tahsin ve Ailesi

> *"Trabzon eşrafından ve Nemlizadelerden refetlü Tahsin Efendi bendeleri li-ecli'l-maslaha bu kere Dersaadet'e azimet etmiştir. Memleketin hem muteberan ve hem ağniyasından ve erbab-ı namustan olan bu aile efradının hükümet-i seniyyeye lede'l-icab bila faiz milyonlarla akçe ikraz etmek ve her türlü hidemat-ı fahriyede bulunmak gibi ahval-i memduha-i sadakat şiarileri icabınca mumaileyhin hak-i pay-i fehimanelerine ruh-sude olarak iltifat-meali naat-daver-i azamilerine mazhariyeti istirhamına mücaseret eyledim. Ol-babda ve her halde emr u ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir. Trabzon Valisi bende Es-Seyyid Mehmed Kadri."*[1]

Türk Lügati isimli sözlüğüyle tanınan Hüseyin Kazım Kadri'nin (1870-1934) babası ve Trabzon'un meşhur valilerinden Mehmed Kadri Bey'in[2] Sadaret'e hitaben yazdığı yukarıdaki tezkire, Nemlizade Hasan Tahsin'in İstanbul'a gittiğini haber vermenin yanı sıra valinin, Tahsin Bey ile Sadaret arasında köprü kurma çabasını göstermekteydi. Tahsin Bey'in İstanbul'a "li-ecli'l-maslaha" yani iş icabı gittiğini ifade eden Vali Kadri Bey, mensubu oluğu Nemlizade ailesini memleketin itibarlı, namuslu ve zengin ailelerinden biri olarak tanımlamaktadır. Ayrıca aile fertlerinin gerek duyulduğunda hükümete faizsiz milyonlarca akçe borç verdiğini, her türlü övgüye değer hizmetler

Resim 1-2: Nemlizadelilerin inşa ettirdiği Değirmendere Köprüsü'nü gösteren Kitabi Hamdi & fils ile Osman Nuri'nin bastıkları kartpostallar. (Yazarın koleksiyonu)

yaptıklarını ve sadakat alametlerine sahip olduklarını ifade etmekte ve üstün özellikler barındıran Nemlizade ailesinden Tahsin Bey'in, sadrazamlık makamına sunulmaya mazhar olduğunu söyleme cesareti bulduğunu beyan etmektedir. Vali Kadri Bey bu tezkiresiyle sanki İstanbul'daki işleri için sadrazamlık makamından Nemlizade Hasan Tahsin'e kolaylık sağlamasını üstü kapalı olarak talep etmekteydi. Tezkirede yer alan ve benzerleriyle kıyaslandığında çok da abartılı olmayan bu ifadeler, dönemin yazışma üslubuna uygun bir şekilde kaleme alınmıştı. Yine de valinin İstanbul'a giden tüccar eşrafından bir kişiyi sadrazama takdim ederken ailesinden bu kadar övgü dolu sözlerle bahsetmesi anlamlıdır.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında özellikle Karadeniz bölgesinin ticari hayatında son derece etkin olan Nemlizade ailesi haklı bir şöhrete kavuşmuştu. Trabzon-Erzurum ticaret yolunun tamiri, çeşitli konakların inşası, yapılan su yolları, eğitim kurumlarına destekleri, Ayasofya camisinin tamir edilmesi gibi şehre iktisadi ve kültürel açıdan katkı sunan çalışmalara imza atmışlardı. Ayrıca Trabzon ile Erzurum arasındaki ticaret yolu üzerine yedi köprü inşa ettirmişlerdi. Bu köprülerin en büyüğü, bugün hâlâ ayakta duran ve vadinin iki yakasını birleştiren Değirmendere Köprüsü'dür.[3]

Trabzon'da çeşitli şirketler de kuran Nemlizade ailesi, zamanla ulusal ve uluslararası ticaret ağlarını genişleterek Mısır'dan İran'a, Avrupa'nın muhtelif şehirlerine, hatta Amerika Birleşik Devletleri'ne uzanan ithalat ve ihracat zinciri kurdu. Bu geniş ticaret ağının başta Karadeniz şehirleri olan Trabzon, Samsun, Batum ile Erzurum ve İstanbul'da çeşitli merkezleri bulunmaktaydı. Büyük oranda tütün ticaretini kontrol altında tutan Nemlizadeliler, bu ticareti önemli bir noktaya getirmeyi başardı. Elde ettikleri servetle zaman zaman devlet memurlarının maaşlarını ödemiş, ihtiyaç duyulduğunda devlete borç vermişlerdi.[4]

Resim 3: Nemlizade Hasan Tahsin. (Jayne L. Warner, *Turkish Nomad...* s. 39)

Ailenin kökeni hâlâ gizemini koruyor olsa da[5] asıl şöhreti Nemlizade Salih Ağa'yla (Hasan Tahsin'in dedesi, ö. 18 Nisan 1865) kazanmaya başlamışlardı. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında hatırı sayılır bir zenginliği olan Hacı Salih Ağa'nın ismi Kırım Harbi dolayısıyla toplanan iane listesinin bulunduğu bir belgede geçmektedir. Salih Ağa 4000 kuruşluk yardımla meclis azalarından olan Hacı Salihzâde Rifatli Süleyman Ağa'nın 6000 kuruşluk yardımından sonra ikinci büyük yardımı yapmıştı.[6]

Nemlizadelerin isim ve şöhretlerinin zirvede olduğu bir dönemde bu makaleye konu olan Hasan Tahsin Bey (ö. 1915) dünyaya gelmişti.[7] İstanbul'a gitmesiyle ilgili -yukarıda bahsedilen- Vali Kadri Bey'in sadarete tezkire yazdığına göre en azından bu tarihe kadar Trabzon'da yaşamış olmalıdır. Nemlizade Hacı Mahmud Efendi'nin oğlu olan Hasan Tahsin'in; Osman (1858-1918)[8] ve Cemal (ö. 1961)[9] isimli iki kardeşi vardır.

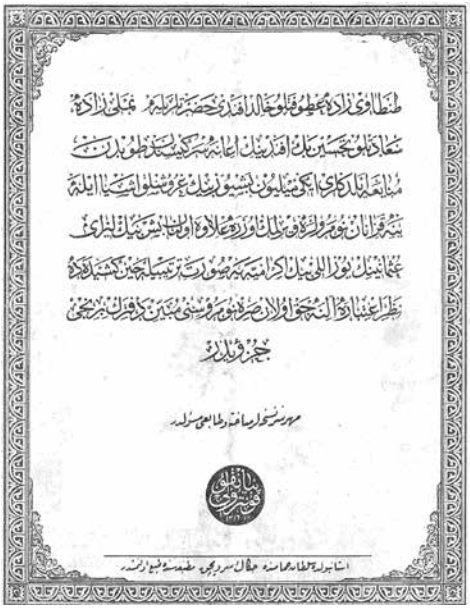
Bu makale Hasan Tahsin Paşa'nın ticari girişimlerine yoğunlaştığından yaşamını bütün ayrıntılarıyla ortaya koymak iddiasında değildir. Hasan Tahsin gibi hayatının neredeyse tamamı ticaretle geçmiş bir kişinin, yaşamöyküsünün tük eksikliklerini gidermek adeta imkansızdır. Zira yaşamı boyunca siyasi ve diplomatik görevler üstlenmeyişi ve toplumun yakından tanıdığı bir kişi olmayışı, onunla ilgili detaylı bilgilere ulaşabilmeyi zorlaştırmaktadır. Bu durum genel anlamda tüccar biyografilerini yazma zorluğunu da göstermektedir. Mevcut bilgiler çoğunlukla ticari girişimleri etrafında şekillenirken; doğumu, çocukluk hayatı, eğitim aldığı kurumlar, varsa diploma veya icazetleri, kişisel tercihleri gibi pek çok bilgiye erişmek neredeyse imkansızlaşmaktadır.

Nemlizade Hasan Tahsin hakkındaki ilk bilgiler, 1891 yılında ölen babasından iki yıl sonra muhtemelen İstanbul'daki işleri yürütmek için Osmanlı başkentine gelmesiyle ilgilidir.[10] Ancak İstanbul'daki hayatının ilk yılları hakkında neredeyse hiçbir bilgi yoktur. Aradan birkaç yıl geçtikten sonra Bağdat, Basra ve Musul petrol kaynakları için arama ruhsatları talep etmesi onu imparatorluğun başkentinde görünür kılacaktı. Bir taraftan -aşağıda ayrı ayrı incelenecek olan- çeşitli girişimlerde bulunurken diğer taraftan da aile üyeleriyle Avrupa'ya tütün ihraç etmekteydi. Bu sayede İstanbul'un önde gelen tüccarından biri haline gelmişti.[11] Nihayet 1897 yılında Dersaadet Ticaret Odası'nın yönetim kurulu üyelerinden biri olmuş ve bu görevini 1907'ye kadar devam ettirmişti.[12]

Nemlizade Tahsin Bey'in yıldızını asıl parlatan gelişme ise doğru zamanda atılmış doğru bir adımla gerçekleşecekti. Otuz Gün Savaşı olarak da bilinen 1897 Osmanlı Yunan harbinde şehit düşen ya da malul olan gaziler ve ailelerine yardım için *"Evlad-ı Şüheda ve Malulin-i Guzat-ı Asakir-i Şahane İane Sergisi"* ismiyle bir kampanya başlatılmıştı. Yardım sergisine taşradan ve yabancı memleketlerden hediye olarak gönderilecek eşya gümrük vergisinden muaf tutulmuş[13], şehit ve gazi

askerler yararına pullar bastırılmış[14], sergiye II. Abdülhamid ve Alman İmparatoru II. Wilhelm seçtikleri hediyeleri göndermiş[15], İran Şahı bir miktar para yardımında bulunmuş[16] ve kampanya oldukça önemsenmişti.

Nemlizade Tahsin Bey, bu iane sergisine önce kıymetli eşyalar hediye etmiş ve bu sayede sahip olduğu mütemayiz rütbesi *"rütbe-i ula sınıf-ı sanisine"* yükseltilmişti.[17] Daha sonra ise Tantavizade Halid Efendi'yle birlikte sergiye bağışlanan ve satılmayıp arta kalan yaklaşık 75.000 irili ufaklı eseri iki buçuk milyon akçeye toptan satın almış[18] ayrıca bu meblağa piyango düzenlemek amacıyla beş yüz bin akçe ilave etmişlerdi.[19] Halid Efendi ile Tahsin Bey kendi aralarında bir de mukavele imzalamıştı. Mukavelede bakiye kalan eşyanın kendilerine devredilmesi ve piyango düzenlenebilmesi için bir komisyon kurulmasını talep ediyorlardı. Komisyonda üye olarak bulunmasını istedikleri isimler arasında Dersaadet Reji Nezareti Muavini İsmail Cenani Bey ile Müze-i Hümayun Müdürü Halil (Edhem) Bey de bulunmaktaydı.[20]

Resim 4: Tantavizade Halid ile Nemlizade Tahsin'in iane sersiginden satın aldıkları eşyaların listesini gösteren ve 1899'da basılan kataloğun kapağı. (İSAM)

Tantavizade Halid Efendi ile Tahsin Bey'in kelimenin tam anlamıyla bu cömertliği hemen sonuç verecekti. Gerek sergi eşyalarını almaları gerekse bankaya tarihinden önce ödeme yapmalarından dolayı kendileri ve beraber çalıştıkları memurlara çeşitli rütbe ve nişanlar

"ihsan" edildi. Örneğin Tantavizade Halid Bey *"birinci dereceden Mecidi nişanı"*, Nemlizade Cemal Efendi *"rütbe-i saniye sınıf-ı mütemayizi"*, Nemlizade Zihni Efendi *"dördüncü rütbeden nişan-ı ali mütemayizi"* ile taltif edildi. Nemlizade Hasan Tahsin ise terfi ettirilerek kendisine Rumeli Beylerbeyliği payesi verildi.[21] Böylece Tahsin Bey sivil paşalık rütbesi kazanmış oldu.[22]

Kendisine verilen paye ve rütbelere ilaveten Tahsin Paşa en yüksek nişanlarla da taltif edilmesi, yine Trabzon Valisi Mehmed Kadri Bey'in kaleme aldığı bir arz tezkiresiyle talep edilecekti. Tezkirede Vali Kadri Bey, Hasan Tahsin'e *"Trabzon eşrafından ve saadetlü Nemlizadeler hazeratından olup burada ve Dersaadet'te muamelat-ı ticariye ile kesb-i imtiyaz eden ve daima hükümet-i seniyyenin menafiine hizmetle ibraz-ı müessiri himmet edegelmiş"* şeklinde hitap ediyor, *"Saadetlü Tahsin Paşa hazretleri"* elkabını kullanıyor, sarf ettiği mesainin takdir edildiği ifade ederek *"birinci rütbe Mecidi nişan-ı zişanıyla"* taltif edilmesini talep ediyordu.[23]

Bu gelişmeler sayesinde hükümet nezdinde adeta sarsılmaz bir itibara kavuşan Tahsin Paşa yirminci yüzyılın başlarından itibaren ticari girişimlerini arttırmaya hatta çeşitlendirmeye başladı. Başlangıçta dünyanın önemli bir madeni haline gelmeye başlayan petrol üzerine yoğunlaştığı, sonrasında cıva, simli kurşun, bakır, altın, demir, krom gibi madenlerle ilgilendiği görülmektedir. Bunların yanı sıra nehir taşımacılığı, tramvay hattı inşası ve maden suyu gibi birbirinden farklı alanlarda girişimlerde de bulunmuştu.

Çalkantılı ticari hayatı içerisinde Hasan Tahsin Paşa iki evlilik yapmış[24] ve ilk eşinden Ziya isimli bir çocuğu dünyaya gelmişti. Genç yaşında mali sıkıntılar yaşayan ve sahtekarlıktan dolayı iki yıl hapis yattığından Nemlizade ailesi Ziya'yı pek hatırlamak istemez. Tahsin Paşa'nın ikinci eşi Şerefnur Hanım ise saray doktoru olarak zikredilen Miralay Rıza Bey'in kızı olduğu söylenmektedir.[25] Şerefnur Hanım, Tahsin Paşa'dan önceki evliliğinden, İstatistik Genel Müdürlüğü'nde uzun süre çalışan Ferit isimli bir erkek çocuğu, Bahriye isimli bir de kız çocuğuna sahipti. Tahsin Paşa'nın ise Şerfnur Hanım'dan ikisi erkek ve ikisi kız olmak üzere dört çocuğu doğmuştu: Berlin'de boks şampiyonu olan Kemal [Nemli] Bey (1899-1969), Fernerbahçe'de uzun yıllar kalecilik yapan Rıza [Nemli] Bey (1908-1974) ile Fatma İclal [Halman] Hanım (1898-1971) ve Belkıs [Öngören] Hanım (1904-1995). Nem-

lizade Tahsin Paşa'nın kızı Fatma İclal Hanım, Mahmut Sait Halman [1890-1948] ile evlenmişti. Çocukları Talat Sait Halman, 13 Temmuz 1971-13 Aralık 1971 tarihleri arasında Türkiye'nin ilk Kültür Bakanlığı yapmıştır.[26]

Resim 5: Nemlizade Tahsin Paşa ve eşi Şerefnur Hanım'ın mezar taşı. Edirnekapı Şehitliği 12. Parselde bulunmaktadır. (Yazarın Koleksiyonu)

Tahsin Paşa'nın 1909 yılında henüz çocukları küçükken her şeyi arkada bırakıp, bir daha dönmemek üzere Paris'e gittiği ileri sürülmekte ve ölünceye kadar burada kaldığı söylenmektedir.[27] Torunu Talat S. Halman Tahsin Paşa için *"Çok zengin, çok çapkınmış. Sadece zevki için uzun yıllar Paris'te kalmış."*[28] ifadelerini kullanmaktadır. Bu makalede ele alınan ticari girişimlerinin çoğunu II. Meşrutiyet sonrasında yeniden gündeme getiren Nemlizade Tahsin Paşa'nın 1909 yılından sonraki tarihlerde kendi imzasını taşıyan ve çeşitli resmi makamlara sunulmuş birçok dilekçesi Osmanlı arşivinde bulunmaktadır. İstanbul'da kendi adına işlerini yürütecek bir vekil bırakmış ve dilekçelerini Paris'ten yazmış olabilir.[29] Buna rağmen, 1912 Meclis-i Mebusan seçimlerinde Tahsin Paşa, İttihatçılar tarafından Trabzon'da *"müntehib-i sanilik"* (aday adaylık) için üçüncü bölgeden aday gösterilmesi[30] ve 1912 ile 1913 tarihli *Annuaire Oriental du Commerce* isimli yıllıklarda Tahsin Paşa'nın iş adresinin İstanbul'da Meydancık hanı olarak verilmesi ilginçtir.[31] 1915 yılında öldüğünde eğer Paris'teyse, naaşı bir şekilde İstanbul'a getirilmiş olmalıdır. Bugün Edirnekapı'daki aile kabristanlığında bulunan mezar taşında şöyle yazmaktadır: *"Tüccardan Trabzonlu Nemlizade Tahsin Paşa ibn el-Hac Muhmud Efendi, 14 Eylül 1331* [27 Eylül 1915]".

Ticari Girişimleri

Ailesinin İstanbul'da temsilcisi olduktan sonra bununla yetinmeyen Nemlizade Tahsin Paşa, birbirinden oldukça farklı alanlarda ticari girişimlerde bulundu. Bu çalışmada her biri ayrı bir başlık altında incelenen Tahsin Paşa'nın ticari teşebbüsleri, aynı zamanda hem II. Abdülhamid hem de İttihat ve Terakki hükümetlerinin, Osmanlı topraklarında ticari faaliyet yapmak isteyen vatandaşlara karşı yaklaşımlarını da ortaya koymaktadır.

Nemlizade Hasan Tahsin'in, aşağıda ele alınacak olan ve birbirinden farklılık arz eden ticari girişimlerine nasıl ve neden ilgi duyduğunu merak konusudur. Petrol gibi Osmanlı'nın teknolojik olarak işletmesi çok da mümkün olmayan bir madenin ruhsatını edinmek için yaklaşık çeyrek asır çaba göstermesi Tahsin Paşa'nın çağın iktisadi gelişmelerini yakından takip ettiği şeklinde yorumlanabilir. Öyle anlaşılıyor ki hem Dersaadet Ticaret Odası yönetim kurulunda olması hem de ofisinin petrolcülerin yoğun olarak bulunduğu Sirkeci'de yer alması özellikle petrol madeni konusunda bilgi edinmesini sağlamıştı.

Bununla birlikte Osmanlı arşivinde bulunan belgeler Tahsin Paşa'nın biyografisine önemli katkılar sunarken zaman zaman da araştırmacıların hata yapmalarına neden olmaktadır. Bu duruma, bakır ve demir madeni aramak için Tahsin Paşa'nın müracaat ettiği, bugün Ege Denizi'nde bulunan ve Cezayir vilayetine bağlı olan Forni adasının, kataloglarda bile sehven Korfu şeklinde okunması gösterilebilir.[32] Halbuki Korfu adası 1864 yılında Yunanistan kontrolüne bırakılmış ve Osmanlı da bunu kısa süre sonra tanımıştı.[33]

Bu tür karmaşalar Nemlizade Tahsin'in yaptığı ticari girişimler esnasında arkada bıraktığı izleri takip etmeyi zorlaştırırken bazı ticari faaliyetlerini daha da karmaşık hâle getirmektedir. Örneğin 2 Haziran 1901 tarihinde *İkdam* gazetesinde, Nemlizade Hasan Tahsin Paşa'nın Manastır'dan başlayıp Yanya'dan geçen ve Preveze'ye kadar ulaşması planlanan bir demiryolu inşası imtiyazı için başvuruda bulunduğuna ilişkin bir gazete haberi bulunmaktadır.[34] Bununla birlikte Osmanlı arşivinde böyle bir girişimine dair herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.[35]

Buna ilaveten Tahsin Paşa'nın Konya ve Ankara'da kâğıt fabrikası için başvurduğu[36] ve bu amaçla Çatalca'daki bazı vakıf ormanlarının Tahsin Paşa'ya satılacağı fakat bu satışın *"katiyyen mütenasip olmadığı"*

gerekçesiyle kabul edilemeyeceğine[37] dair iddialara ve Mustafa Tahsin Bey isimli bir şahsın Emniyet Sandığı'ndan aldığı borcu ödeyememesi sonucu sahip olduğu arazilerin sandık tarafından Nemlizade Tahsin Paşa'ya satılmak istenmesine[38] dair de detaylı bilgiler yoktur. Ne var ki Osmanlı arşivinde farklı fonların açılması veya mevcut fonlarda daha dikkatli bir araştırma yapılması Tahsin Paşa'nın bilinenden daha farklı alanlarda ticari girişimlerde bulunmuş olabileceğini tespit etmeye imkân sağlayabilir.

1- Bağdat, Basra ve Musul'da Petrol Madeni[39]

İstanbul'a geldikten kısa bir süre sonra Nemlizade Hasan Tahsin, Bağdat vilayetindeki petrollerin arama imtiyazını elde etmek amacıyla Orman ve Maadin Nezareti'ne başvuruda bulundu.[40] Bu başvuruya 9 Aralık 1896 tarihinde cevap veren nezaret, petrol arama ve işletmenin ne denli önemli olduğuna ve petrollerin layıkıyla işletilmesi haline Osmanlı'nın artık petrol ithal etmek durumunda kalmayacağına dair Hasan Tahsin'in dilekçesinde yer alan ifadelerine vurgu yapmaktaydı. Nezaretin cevabından anlaşıldığına göre Tahsin Bey üç yıllığına arama ruhsatı talep etmişti. Eğer bu süre zarfında istenilen düzeyde petrol kaynaklarına erişebilirse kendisine doksan dokuz yıllığına işletme ruhsatı verilmesini de istiyordu. Ancak Şura-yı Devlet, maden aramak için nizamnamenin müsaade ettiği ruhsat süresinin bir yıl ile sınırlı olduğuna ve birtakım eksikliklere dikkat çekerek başvurunun yeniden gözden geçirmesini istemişti. Ayrıca Bağdat'a ilaveten Basra vilayetinde de petrol arama ruhsatı için müracaat edilebileceğini Nemlizade Tahsin'e tavsiye etmişti.[41]

Nezaret ile Hasan Tahsin arasında bir buçuk yıla yakın bir süre boyunca birkaç defa gidip gelen yazışmalar nihayet 21 Aralık 1897'de sonuçlandı ve Nemlizade Tahsin Bağdat vilayetinde petrol arama ruhsatı alabildi. 3 Şubat 1898'de imzalanan mukavele ile Tahsin Bey, padişah mülkleri dışındaki arazilerde petrol arayabileceği, mevcut kuyulara müdahale etmeyeceği, başka bir madene ait ruhsatı olanların çalışmalarını engellemeyeceği, petrol dışında başka bir maden aramayacağı ve ruhsatın bir yıl geçerli olacağı gibi şartları kabul etmişti.[42] Kısa bir süre sonra da (8 Mart 1898) aynı arama ruhsatını Basra vilayetindeki petrol madenleri için elde eden[43] Nemlizade Hasan Tahsin artık bölgede maden arama çalışmalarını yapmaya başlayabilecekti.

Tam bu sırada beklenmedik bir gelişme yaşandı. II. Abdülhamid, 1889 yılında Musul petrollerini çıkarttığı bir irade ile Hazine-i Hassa Nezareti'ne devrettiği gibi bu sefer de 19 Eylül 1898'de ikinci bir irade çıkartmış ve Musul vilayetine ek olarak Bağdat vilayeti petrol kaynaklarının arama ve işletme imtiyazını yine Hazine-i Hassa'ya aktarmıştı.[44] Böylelikle padişah ve hanedanın özel mali işlerine bakan Hazine-i Hassa Nezareti II. Abdülhamid'in on yıl arayla çıkardığı iki iradeyle[45] Musul ve Bağdat petrollerinin arama ve işletme imtiyazını Orman ve Maadin Nezareti'nden alarak kendi kontrolüne devretmiş oluyordu.

Bu iradeyle, Musul ve Bağdat petrollerinin arama ve işletme imtiyazlarına dair yeni bir hukuki düzenleme hayata geçirilince Hazine-i Hassa Nezareti, imtiyazların üçüncü şahıslara devredilmesine yönelik bir nizamname hazırladı. Bu nizamnamede, imtiyazların nasıl verileceği, mültezimlerden alınacak vergiler, imtiyazı alan kişinin sorumlulukları, ne zaman ve nasıl raporlar hazırlayacağı gibi pek çok husus, maden nizamnamesinden nispeten farklılaşarak nezaretin talepleri doğrultusunda yeniden şekillendirildi.[46]

Bağdat vilayetinde petrol arama ruhsatını elinde bulunduran Hasan Tahsin, böyle bir durumda Hazine-i Hassa Nezareti'ne Orman ve Maadin Nezareti'nden almış olduğu ruhsatı onaylatması gerekiyordu. Hatta Hazine-i Hassa, Nemlizade Hasan Tahsin'e 19 Teşrinievvel 1314'te (31 Ekim 1898) gönderdiği ihtarda *"Bağdat ve Musul vilayetleri dahilinde vaki ve taharri ve işletmesi imtiyazı Hazine-i Hassa-yı Şahane'ye raci olan petrol menabii hakkındaki teklifatınızı nihayet şehr-i hali-i Rumi'nin yirmi altıncı pazartesi gününe kadar* [7 Kasım 1898] *hazineye bil-müracaa beyan etmediğiniz takdirde yevm-i mezkurdan sonra hazinece lazım gelen muamelenin ifa edileceği..."* ifadelerine yer verilmekteydi.[47] İhtardan anlaşıldığına göre kendisine bir hafta süre verilmiş ve bu süre zarfında petrol imtiyazıyla ilgili Hazine-i Hassa'ya bir teklif sunmazsa üstü kapalı olarak hukuki bir işlemin başlatılacağı ifade edilmişti.[48]

Ne var ki Nemlizade Tahsin ancak bir ay sonra -7 Aralık 1898'de- nezarete imtiyaz teklifini sunabildi. Yirmi beş maddelik detaylı bir imtiyaz mukavelesi hazırlayan Hasan Tahsin, daha önce arama ruhsatı aldığı Bağdat ve Basra vilayetlerine ilaveten Musul vilayetindeki petroller için de kırk beş seneliğine arama ruhsatı talep etmekteydi. Önceki ruhsat taleplerine benzer ifadeler içeren bu mukavele teklifinde, Hazine-i Hassa'nın kabul etmeye yanaşmayacağı -örneğin inşa edeceği bina ve fabrikalar için arazi-i seniyyeden ihtiyaç duyduğu arazilerin

kendisine meccanen verilmesi, istenen arazilerin özel mülk olması durumunda istimlak edilmesi, inşaat yapacak veya kuyu açılacaksa bu durumu nezaretin onayına sunulacağı ve on beş gün içerisinde cevap gelmezse nezaretin suskunluğunu talebinin kabul edildiği şeklinde yorumlayarak icraata girişebileceği gibi- maddeler barındırıyordu.[49] Petrol şirketi kurmayı teklif etmesi ve çalışmalarını aksatması halince ceza ödemeyi kabul etmesi gibi Hazine-i Hassa'yı cezbedecek teklifler barındırsa da yukarıdaki problemler nedeniyle mukavele, mevcut nizamnameye göre tadil edilmesi talebiyle geri çevrildi.

Böylece yeniden başlayan yazışmaları başka bir gelişme yarıda kesecekti: 24 Aralık 1899 tarihinde imzalanan ön sözleşme ile Anadolu Demiryolları Şirketi'ne Bağdat demiryolları imtiyazı verildi. İmtiyaz mukavelesinde yer alan yirmi ikinci madde şirkete, demiryolu hattının sağ ve solundan 20'şer kilometre olmak üzere toplamda 40 kilometrelik bir alanda maden araması yapma hakkı tanımaktaydı. Her ne kadar demiryolu antlaşması bu ön sözleşmeden yaklaşık dört yıl sonra imzalanacak olsa da Musul ve Bağdat bölgesinde verilmiş ve verilecek bütün imtiyazlar bir süreliğine beklemeye alındı. Demiryolu sözleşmesinden hemen sonra Anadolu Demiryolları Şirketi, söz konusu yirmi ikinci madde ile yetinmemiş Musul ve Bağdat petrol imtiyazları için ayrıca ruhsat talebinde bulunmuştu.

Nemlizade Hasan Tahsin ise demiryoluna yakın petrol imtiyazlarının Almanlara verildiği, diğerlerinin de verileceğini düşünüyor olmalı ki neredeyse II. Meşrutiyet'in ilanına kadar nezaretle yazışmalarına ara vermişti. Birkaç istisnadan birisi Tahsin Bey'in 28 Aralık 1901 tarihinde Hazine-i Hassa'ya gönderdiği bir tezkire ve ekinde yer alan mukavele müsveddesidir. Tezkiresinde, Orman ve Maadin Nezareti'nden aldığı ruhsat üzerine Avrupa'dan mühendisler getirerek teknik araştırmalar ve keşifler yaptırdığını hatta bu uğurda çok fazla masraf ettiğini ileri sürmektedir. Buna rağmen Hazine-i Hassa elindeki ruhsatı iptal ederek yeniden teklifte bulunmasını istediği, kendisinin bunu yerine getirdiği ama bazı maddelerin nizamnameye uygun olmadığının bildirildiği ve nihayet bu işlemlerin şimdiye kadar aksadığını aktarmaktadır. Bu aksaklığı gidermek ve yeniden petrol aramalarını başlamak için tezkiresine ilave ettiği mukavele ise 7 Aralık 1898'de nezarete sunduğu ancak kabul edilmeyen metinle birebir aynıydı.[50] Bu teklife nezaretin nasıl bir cevap verdiği Osmanlı arşivindeki Nemlizade dosyalarında yer almıyor olsa da Hasan Tahsin, Meşrutiyet'in ila-

nından sonra yeniden ruhsat ve imtiyaz elde etmeye çalıştığına göre 1901 tarihindeki teklifi kabul edilmemişti.

Refik Halid'in ifadesiyle *"...Meşrutiyet'in ilanı üzerine hepimizde baş gösteren 'teşebbüsü şahsi' cazibe ve hülyası..."*[51] hakikaten pek çok kişiyi etkileyecek ve 24 Temmuz 1908'de yeniden ilan edilen Meşrutiyet, özellikle İstanbul'da ticari girişimlerin süratli bir şekilde artmasına yol açacaktı. Hükümet de bu teşebbüsleri, II. Abdülhamid tarafından Hazine-i Hassa'ya devredilen Musul ve Bağdat petrol imtiyazlarının da dahil olduğu bazı imtiyaz ve ruhsat haklarını Hazine-i Hassa'dan alıp yeniden Orman ve Maadin Nezareti'ne aktararak[52] dolaylı yoldan teşvik etmişti.

Meşrutiyet'in yeniden ilanını takip eden günlerde Nemlizade Tahsin Paşa da İstanbul'da oluşan ticari havanın büyüsüne kapılanlardandı. Çok geçmeden vaktiyle almaya muvaffak olduğu fakat II. Abdülhamid'in istibdat döneminde kendi ifadesine göre çeşitli bahaneler uydurularak gasp edilen petrol arama ruhsatını yeniden gündeme getiren bir *"protestoname"* kaleme aldı. Notere onaylatarak[53] Orman ve Maadin ile Hazine-i Hassa nezaretlerine gönderdiği bu protestonamede, talep ettiği fakat hiçbir zaman kendisine verilmeyen Musul'da petrol arama ruhsatını aldığını da ileri sürerek hem bu vilayet hem de Bağdat ve Basra vilayetlerinde yani bütün Irak arazisinde petrol arama hakkının kendi üzerinde olduğunu iddia etmekteydi. Protestosunda, gazetelerde petrol arama ruhsatının nezarete bir İngiliz şirketi adına müracaat eden Edward Nichols isimli şahsa ihale edileceğine dair haberler okuduğunu aktaran Tahsin Paşa, bunun kendi hakkına tecavüz anlamı taşıdığını ifade ediyor ve söz konusu müracaatın iptal edilmesini talep ediyordu. Hatta uğradığı zararı tazmin etmek için Hazine-i Hassa ve Orman ve Maadin nezaretlerine dava açmakla tehdit ediyordu.[54]

Öfkeli bir üslupla kaleme aldığı bu protestoya Hazine-i Hassa Nazırı Sakızlı Ohannes Paşa dört gün sonra benzer bir üslupla cevap verdi. Ohannes Paşa'ya göre söz konusu maden zaten kanuna uygun olarak nezarete devredilmiş, kendisine de doğrusu o kanunlar çerçevesinde ruhsat verilmişti. Ruhsat sahibi olduktan sonra bir kişi elindeki hakkı keyfine göre kullanmakta serbestti. Bu tür bir tasarruf esnasında yapacağı harcamaları da hiçbir zaman tazmin etmeye hakkı olamayacaktı.[55]

Bir anlık öfkeyle kaleme aldığı ve iki nezareti birden hedefe alan tehditkâr protestonameden Tahsin Paşa herhangi bir sonuç elde edemeyince 1911 yılı sonlarında vaktiyle kendisine verilen Bağdat ve Basra vilayetlerinde petrol arama ruhsatlarını tasdik yoluna başvurdu. Bir kopyasını Sadaret'e gönderdiği dilekçesinde, II. Abdülhamid döneminde kanunsuz uygulamalarla karşılaştığını iddia ediyor, Meşrutiyet idaresini ise on dört yıllık mağduriyetini giderecek bir merci olarak görüyordu.[56]

Meşrutiyet idaresinden yüksek beklentileri olan Tahsin Paşa'nın dilekçesini, Orman Maadin Nezareti'nin Şura-yı Devlet'e havale etmesiyle işin rengi büsbütün değişecekti. Mesele dört kişiden oluşan bir komisyon tarafından hukuki açıdan incelenmiş ve komisyonun 21 Mart 1912'de hazırladığı tezkire, Şura-yı Devlet'ten Orman Maadin Nezareti'ne gönderilmişti. Nezaret'e ulaşan bu cevabi tezkire, Tahsin Paşa tarafından iddia edilen hakların iade kapısını aralaması bir kenara adeta onu borçlu çıkarmaktaydı.

Şura-yı Devlet'e göre Tahsin Paşa'nın sadece Bağdat vilayetindeki petrol arama ruhsatı iptal edilmiş, Basra vilayetindeki ruhsatına dokunulmamış. Musul vilayetinde ise kendisine herhangi bir ruhsat verilmemişti. Dolayısıyla iptal işleminden dolayı yapamadığı işleri en azından Basra vilayetinde tamamlamış olması beklenirdi. Ancak komisyon, Tahsin Paşa'nın Basra'da kendisine verilen ruhsat kapsamında icra etmiş olduğu herhangi bir incelemenin nezaret kayıtlarına yansımadığını iddia etmekteydi. Dahası iadesini talep ettiği harcamalara dair de yine herhangi bir kayıt bulunamadığı komisyon tezkiresinde ifade ediliyordu. Komisyon ayrıca Basra vilayeti için kendisine ruhsat sağlayan mukavelenin altıncı maddesi gereği, ruhsat aldığı halde bir yıl içerisinde ciddi bir teşebbüste bulunduğunu ispat edemezse ruhsatnamenin iptal edileceği hususunu hatırlatıyor,[57] bunu ispat edemediğini vurguluyor, böylece ruhsatın kendiliğinden iptal olduğunu, dolayısıyla kişinin herhangi bir hak iddia etmesinin hukuken mümkün olamayacağını beyan ediyordu. Bağdat vilayeti için aldığı ruhsata da değinen komisyon, süresinin dolmasına dört ay on altı gün kala bu ruhsatın iptal edilmiş olduğunu hesaplamıştı. Hatta komisyon, Bağdat vilayetinin genişliğinden söz ederek buradaki petrol arama ruhsatının tek bir kişiye verilmesi hukuki olarak mümkünse de sakıncaları bulunacağına dikkat çekiyordu. Sonuç olarak komisyon Nemlizade Tahsin Paşa'ya Bağdat vilayeti için bakiye kalan sürenin

iade edilmesini uygun görüyor ancak Basra vilayeti için sahip olduğu ruhsatın tamamen iptal edilmesi gerektiğini Orman ve Maadin Nezareti'ne bildiriyordu.[58]

Bu tezkire üzerine bir hafta sonra kaleme aldığı cevabında Tahsin Paşa, Bağdat vilayetinin çok büyük olmasını gerekçe göstererek buradaki petrol arama ruhsatının tek bir şahsa havale edilmesini doğru bulmayan komisyona nizamnamelerde böyle bir kriterin bulunmadığını hatırlatmaktaydı. Tahsin Paşa'ya göre ruhsatın nasıl verileceği son derece açıktır ve bu da nizamnamelerle belirlenmiştir. Tahsin Paşa, işin bu kadar karmaşık bir hale gelmesinden yorulmuşçasına ve adeta sitem edercesine, yıllar önce -1898'de- aldığı ruhsat ile altı ay kadar çalışabildiğini, neden sonra *"hakan-ı mahlu"* II. Abdülhamid'in bir irade çıkartarak elindeki ruhsatı işlevsiz bıraktığını, sonrasında ruhsatın iptal edildiğini, bir yıllık verilen ruhsatın beş ay kadarını -komisyon bu süreyi dört ay on altı gün olarak hesaplamıştı- kullanamadığını ve kendisine en azından bakiye kalan sürenin iade edilmesini talep etmekteydi. Yeni bir ruhsat başvurusunda bulunmadığını ise özellikle vurguluyordu.[59]

Büyük umutlar beslediği Meşrutiyet idaresinden umduğunu bulamayan Tahsin Paşa'nın bu talepleri de Şura-yı Devlet tarafından kabul edilmedi. Diğer bir ifadeyle Tahsin Paşa'nın cevap ve açıklamaları inandırıcı veya gerçekçi bulunmamıştı. Nihayet konuyu dönemin sadrazamı Kâmil Paşa'ya yazmaya karar veren Hasan Tahsin, Babıali baskınından bir hafta kadar önce, 12 Ocak 1913'te- sadrazama hitaben kaleme aldığı dilekçesinde, sahip olduğu haklarla ilgili taleplerini Şura-yı Devlet'in reddettiğini, başka kişilerin arama ruhsatı talebinde bulunduğunu, halbuki bu hakkın kendisine ait olduğunu ve kendi dilekçesinin yeniden değerlendirmeye alınması gerektiğini ifade etmekteydi.[60]

Babıali baskını sonrasında istifaya zorlanacak olan Kâmil Paşa muhtemelen bu dilekçeye cevap verme fırsatı bulamamıştı. Mart 1913'te sadarete oldukça uzun bir dilekçe daha yazan Hasan Tahsin, o güne kadar arama ruhsatıyla ilgili bütün gelişmeleri aktardıktan sonra on beş yılı aşkın bir süredir devam eden ve Bağdat, Basra ve Musul'u kapsayan petrol arama ruhsatını alma ve bunu kullanabilme uğruna gösterdiği çabalara değinmektedir.[61]

Buna benzer başka dilekçeleri de sadarete gönderen[62] Tahsin Paşa Şura-yı Devlet'in, Basra vilayeti için kendisine verilen ruhsatı neden

kullanmadığı, yaptığı masraflarla ilgili açıklamalar veya hazırlaması gereken keşif raporlarına ilişkin sorularını cevapsız bırakmıştı. Bunun yerine uzun uzadıya öteden beri kendisine yapılagelen muameleleri aktarmakla yetinmişti.

Her ne kadar tam manasıyla petrol arama imtiyazını kullanamasa da Hasan Tahsin'in bu uğurdaki çabaları Osmanlı Devleti'nin son yıllarında imtiyaz hukukunu birçok açıdan yansıtmaktadır. Maliye Mektebi'nde hocalarında Taha Bey, II. Abdülhamid'in imtiyazları neden Hazine-i Hassa Nezareti'ne devrettiği sorusuna cevap ararken padişahın bu duruma şöyle bir gerekçeye dayandırdığını aktarır: *"Bir mülkün veyahut bir madenin veya umûr-ı nâfia imtiyazının emlâk-i hümâyûna ilhâkı yerli ve ecnebi bazı ihtirâsâtın önünü almak için en kestirme bir çare gibi telâkki olunur. Ve lade'l-icab hükümetçe de ara sıra bu çareye tevessül ediliyordu. Ondan dolayı emlâk-i hümâyûn maktarı günden güne tezâyüd etmekte ve mülkün her tarafına teş'ib ve istilâ eylemekte idi."*[63]

Musul ve Bağdat gibi özellikle İngilizlerin doğrudan ilgi duyduğu bir bölgedeki imtiyazlar da Taha Bey'in ifade ettiği *"yerli ve ecnebi bazı ihtirâsâtın önünü almak için"* padişahın üç farklı iradesiyle Hazine-i Hassa'ya devredilmişti. Bu karar aslında bu bölgelerdeki petrol madenlerinin kimler tarafından aranacağı veya işletileceğine doğrudan II. Abdülhamid tarafından karar verileceği anlamına gelmekteydi. Zira Hazine-i Hassa, devlete ait olan madenleri üçüncü şahıslara devredebilmek için ikinci şahıs olarak söz konusu imtiyazları uhdesine almış oluyordu.

Tahsin Paşa'nın, Orman ve Maadin Nezareti'nden ruhsat almasına ve bunu Hazine-i Hassa'ya onaylatmak istemesine rağmen bu konuda başarılı olamaması onu yerli veya yabancı ihtiras sahibi kişilere satma ihtimalinden kaynaklanıyor olabilirdi. II. Abdülhamid'in korkusu olan bu durumun, II. Meşrutiyet sonrasında da farklı yansımalarıyla devam ettiği görülmektedir.

2- Ödemiş'te Cıva Madeni

1898 yılı Nemlizade Hasan Tahsin'in ticari girişimleri açısından yoğun geçen bir yıldı. Yukarıda bahsedildiği gibi 3 Şubat 1898'de imzalanan bir mukavele ile Tahsin Bey, Bağdat'ta bulunan padişah mülkleri dışındaki arazilerde petrol arama ruhsatı almıştı. Her ne kadar 19 Eylül

1898'de bu ruhsatın elinden çıkmasına sebep olacak irade çıkartılmış olsa da bu tarihe kadar Hasan Tahsin, oldukça farklı bir maden imtiyazının peşine düştü.

Bugün İzmir'e bağlı bir ilçe olan Ödemiş, II. Abdülhamid zamanında cıva madeniyle şöhret bulmuş bir kazaydı.[64] Ödemiş kazası, Balyanbolu nahiyesi, Halıköy karyesinde Tekerli isimli bölgede bulunan cıva madeni, II. Abdülhamid'in 23 Ocak 1894 tarihli bir iradesiyle doksan dokuz yıllığına, tüccardan Karabet Arabyan Efendi, dava vekillerinden Vahan Bazdirbanyan ve madenci Artin Boyacıyan Efendi uhdelerine devredildi. Yapılan sözleşmeye göre madenin yüzde kırk dört hissesi Arabyan Efendi'ye, yüzde on dört hissesi Bazdirbanyan Efendi'ye ve geri kalan yüzde kırk iki hissesi de madenci Boyacıyan'a ihale edilmişti.[65]

İyi başlayan bu girişim istenen şekilde ilerlemedi. Ödemiş'teki cıva madeni hakkında bir süre sonra yapılan inceleme sonucunda arama ruhsatını alanların üç yıl kadar madeni işlettiği, bu süre zarfında vergileri düzenli ödendiği fakat bir süredir madenin âtıl bırakıldığı tespit edildi ve bu gerekçeyle 25 Ağustos 1898 tarihinde sözleşme feshedildi.[66]

Bu fesih tarihinden yaklaşık bir ay kadar önce -23 Temmuz 1898'de- Nemlizade Hasan Tahsin Bey, Ödemiş'teki cıva madeni işletme imtiyazının kendisine verilmesini talep ettiğine dair başvurusu değerlendirmeye alınmıştı. Konuya dair yazılan tezkirede Hasan Tahsin'in madenle ilgili daha önce de müracaatta bulunduğu fakat şimdilerde madenin yeniden ihale edileceğini haber aldığından, dosyalarını bir kere daha göndermiş olduğu ifade edilmekteydi.[67]

Hasan Tahsin Bey'in başvurusu üzerine mi önceki ruhsatın incelemeye alındığı yoksa incelemeyi bir şekilde duyduğu için mi başvuruda bulunduğu net değildir. Her halükârda Hasan Tahsin, Ödemiş'teki cıva madeninin bir fırsat olduğunu düşünmüş olmalıdır. Ne var ki biraz çalakalem hazırlamış olduğu anlaşılan başvuru dosyası nezaret tarafından çok da ciddiye alınmamıştı.

Aradan bir-iki ay geçmeden başka başvurular da ortaya çıkınca Orman ve Maadin Nezareti önceki ruhsatın da incelenmesi talebiyle konuyu Şura-yı Devlet'e havale etti. Bu aşamadan sonra Nemlizade Hasan Tahsin'in yazışmalarda ismi zikredilmemektedir.

Her ne kadar dosyalarda Nemlizade Tahsin Bey'in ismi yazışmalarda geçmiyorsa da ortaklarından biri Ödemiş'teki cıva madenine talip olacaktı. Bu kişi daha önce Tahsin Paşa'yla beraber -yukarıda bahsedilen *"Evlad-ı Şüheda ve Malulin-i Guzat-ı Asakir-i Şahane"* adına düzenlenen- iane sergisinden kalan eşyaları satın aldıkları Tantanvizade Halid Bey'di. Nihayet Kasım 1903'te imzalanan bir mukavele ile Ödemiş cıva madeni Halid Bey'e ihale edildi[68] ve bir süre Halid Bey cıva madenini işletti.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra pek çok kişinin farklı konularda yaptığı gibi Karabet Arabyan Efendi de bu konuyu yeniden gündeme getirdi. Haksız yere madenin elinden alındığını, feshedilmesine dair herhangi bir padişah fermanının olmadığını ileri sürse de herhangi bir sonuç alamadı. Sürüncemede kalan Ödemiş cıva madeni, Cumhuriyet'in ilanından sonra İktisat Vekâleti'ne devredildi.[69] 1977'de Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü'nün yayımladığı Türkiye'nin bilinen yeraltı kaynakları envanterinde Ödemiş'te altı ayrı cıva madeni kayıtlıdır.[70]

3- Hüdavendigar Vilayetinde Simli Kurşun, Bakır ve Altın

Hüdavendigar (Bursa) vilayetine bağlı Atranos kazasında -bugünkü Orhaneli- bulunan Gelemiç karyesinde[71] simli kurşun, bakır ve altın madenlerini aramak için Nemlizade Hasan Tahsin ruhsat talep etti ve kendisine 18 Ocak 1899'da ruhsat verildi. Ancak ruhsat üzerine hazırlanan nizamnamenin öngördüğü süre zarfında herhangi bir muamele yapılmaması gerekçe gösterilerek bir süre sonra ruhsat iptal edildi.[72]

Tahsin Paşa, yaklaşık on yıl boyunca hiçbir itirazda bulunmadığı yani kabullendiği bu işleme II. Meşrutiyet'ten sonra, kendisine ortak olarak gösterdiği Üsküdar Altunizade'de ikamet eden Niğdeli Kadızade Mehmed Ragıp Bey ile bir arzuhal yazarak itiraz etti. Fakat vilayetten yazılan takrirde, maden nizamnamesi dayanak gösterilerek iptal edilen bir ruhsatın salahiyet sağladığı bölge için aynı kişiye yeniden ruhsat verilemeyeceği hatırlatılmasına rağmen Tahsin Paşa'nın ısrarı üzerine konu yeniden değerlendirildi.[73]

Nemlizade Hasan Tahsin'in II. Meşrutiyet sonrasında sıklıkla daha önceki başarısız girişimlerini yeniden gündeme getirdiği göz önüne alındığında bundan nasıl bir sonuç elde edeceği de tahmin edilebi-

lir. Nitekim 20 Mart 1910 tarihinde nezaretin kaleme aldığı cevapta, 1899'da verilen ruhsatın artık hükümsüz olsa da madenin işletilmeden beklemesi memleketin çıkarlarına uygun düşmeyeceği ve geçen süre zarfında başka birisinin ruhsat talep etmediği vurgulanmaktaydı. Bu fiili duruma rağmen vilayet, Tahsin Paşa ve Niğdeli Ragıp Bey'in yeni ruhsat talebine dair dilekçelerini altı ay boyunca takip etmediklerini ileri sürerek[74] kabul edilebilir olmayacağına hükmetti.[75]

Tahsin Paşa ile Ragıp Bey ise işin peşini bırakmadı. 2 Ağustos 1911 tarihinde doğrudan sadrazamlık makamına hitaben uzun bir dilekçe kaleme aldılar. Dilekçe, ilginç detaylar barındırmaktaydı: Tahsin Paşa vaktiyle aldığı ruhsatnameye rağmen neden hiçbir muamelede bulunmadığını *"o zamanın icabatından ve bazı güna esbab-ı mecburiyetten naşi nizamen muayyen olan müddet zarfında taharriyat ve hafriyat icra edilemediği"* şeklinde gerekçelendirmekteydi. Ayrıca kanunen yeniden ruhsat alabileceklerine dair kendilerine şifahen verilen bir beyanat üzerine nezaretle yaptıkları yazışmaları özetliyor, söz konusu maden hakkında başkalarının ruhsat talepleri olduğu duyumunu aldıklarını ve bunun üzerine şikâyette bulunduklarını belirtiyorlardı. Kendilerine karşı yapılan muamelenin *"kanun ve nizama, akıl ve mantığa ne derecelerde mugayir, yolsuz ve usulsüz"* olduğunu maddeler halinde sıralıyorlardı.

Buna göre öncelikle altı aylık sürede takip yapılmadığı iddiasına ilişkin konuyu gündeme getirerek bu meseleyi keşif raporuna dayandıran vilayetin fen ve maden memuruna, zaten ilk başvuruda tamamlanmış olan sürecin aynı madenle ilgili ikinci başvuruda yenilenmesine gerek olmadığı şeklinde açıklıyorlardı. İkinci olarak, verdikleri dilekçelerin kanuna göre değerlendirilip ret veya kabul şeklinde bir cevap almaları gerektiği halde gerek nezaret gerekse vilayetten böyle bir cevap verilmediğini ileri sürüyorlardı. Ayrıca taleplerinin uygun bir müşavire havale edilmek yerine maden müdürüne gönderildiğini halbuki maden müdürünün böyle bir sorumluluğu bulunmadığı ifade ediyorlardı. Sonuç olarak haksız bir şekilde ellerinden alındığını iddia ettikleri ruhsatın ancak Meşrutiyet hükümeti tarafından iade edilebileceğini ve meselenin halledilebilmesi için Şura-yı Devlet'e havale buyurulması gerektiğini sadaretten talep ediyorlardı.[76]

Her ne kadar Hasan Tahsin ile Ragıp Bey, konunun ehil kimseler tarafından değerlendirilmediği gerekçesiyle Şura-yı Devlet'e havale

edilmesi için sadarete yazmış olsalar da tam da bu günlerde konu zaten Şura-yı Devlet'te müzakere edilmekteydi. 27 Temmuz 1911 tarihli Şura-yı Devlet kararı da hem vilayetin hem de maden müdürünün hükmünü onaylar nitelikteydi.[77]

Şura-yı Devlet'in de onayladığı bu karar, iki müteşebbisi biraz geri çekmişe benziyordu. Ancak 21 Mart 1912'de Mehmed Ragıp imzasıyla kaleme alınan dilekçede, hukuki haklarının *"mahv ve iptal"* edilmiş olduğu zikredilerek o güne kadar yapılan yazışmaların tarih, numara ve içeriklerinden bahsediliyordu. Ragıp Bey'e göre başvuruları hakkında verilen karar *"hilaf-ı hakikat ve mugayyir-i kanun ve nizam"* olduğuna şüphe yoktu. Başvurularının *"icra-yı adalet buyrulmak üzere"* Şura-yı Devlet tarafından yeniden değerlendirmesini istemekteydi.[78]

Bu sırada, 1908'de Kahire'den İstanbul'a dönen ve Hukuk Mektebi ile Mülkiye Mektebi'nde anayasa hukukuna dair dersler okutan Celaleddin Arif Bey[79] de söz konusu madenler için müracaatta bulunmuş hatta kendisine ruhsat verilmişti. Nezaret, *"mezkûr madenler için Celaleddin Arif Bey namına ruhsatname itasının derdest bulunduğu anlaşılmış"* ifadelerini kullanarak ruhsattan haberi yokmuş gibi davranmaktaydı.[80] Bu durum, Hasan Tahsin'in Ağustos 1911 tarihli dilekçesinde *"ruhsatnamenin itası ehemmiyetle iltizam edilmekte olduğu istihbar kılınmasına mebni"* sözleriyle ifade ettiği meselenin iç yüzünü ortaya çıkarmaktaydı.

1915 tarihli bir yazışmada, Arif Bey ve ortağına verilen bakır, demir ve simli kurşun madenleri işletme ruhsatından bahsedildiğine[81] göre Hasan Tahsin ile Ragıp Bey'e yeniden ruhsat verilmemişti.

4- Nif'de (Kemalpaşa) Simli Kurşun

İzmir'de 1898'den itibaren çeşitli girişimlerde bulunan Nemlizade Hasan Tahsin Ödemiş'te cıva madeni aramak amacıyla imtiyaz talep ettikten kısa bir süre sonra en çok ilgi duyduğu madencilik konusunda başka bir teşebbüste de bulundu. Aşağıda ayrıca ele alınacak olan İzmir'in Nif bölgesinde inşa etmek istediği tramvay hattının son durağı olan Kemalpaşa civarında bulunan çinko ve simli kurşun madeni Hasan Tahsin'in dikkatini çekmişti.

Nif'teki simli kurşun madeninin geçmişi antik dönemlere kadar uzandığı son dönemlerde yapılan kazılarda ortaya çıkarıldı.[82] Os-

manlı döneminde de bölgedeki madenler zaman zaman gündeme gelmekteydi. Örneğin 26 Nisan 1864 tarihli bir belgede Nif kazasındaki madene o ana kadar rağbet edilmediği belirtildikten sonra Manisalı Arikzade Hacı Mahmud Ağa isimli kişi ile mahiyetinde bulunan madenci ustaların bir arzuhal verdikleri ifade edilmekteydi. Yapılan çeşitli değerlendirmelerden sonra Darphane-i Amire Nazırı Raif İsmail Bey vasıtasıyla *"El-hac Mahmud Ağa'nın maktuan uhdesine kayd ve şartıyla"* berat verilmişti.[83]

Nemlizade Tahsin'in ise Nif'teki çinko ve simli kurşun madeniyle ilgisi biraz karmaşıktır. Buradaki madeni aramak talebiyle Nemlizade Tahsin, ilk olarak 16 Kasım 1899'da başvuruda bulundu. Ancak Hasan Tahsin'in başvurusundan kısa bir süre önce 27 Temmuz 1899'da Ağaoğlu Mehmed Ziya adında bir kişiye Nif'te simli kurşun ve çinko madenlerine ilave olarak kömür ve zımpara madenleri için ruhsatname verildi. 8 Ekim 1900 tarihinde imtiyaz sahibi Mehmed Ziya, vilayete giderek ruhsatlarını onaylattı. Aynı tarihlerde Mehmed Ziya, simli kurşun ve çinko madenlerine ait ruhsatları[84] Fransız mühendis Toussiant Rouzaud[85] isimli bir şahsa sattı. Rouzaud de söz konusu ruhsatları 17 Aralık 1900 tarihinde özel bir mukavele imzalayarak Nimlizade Hasan Tahsin'e devretti.[86]

Bu karmaşık ilişkiler aynı zamanda neden Osmanlı'da ciddi ticari müessese ve şirketler kurularak madenlerin işletilemediğini de göstermektedir. Ayrıca bu durum, maden ruhsat ve imtiyazlarının çoğu zaman arama ve işletme amacı dışında elde edilmek istendiğini de ortaya koymaktadır.

Yukarıdaki karmaşık ilişki açık bir şekilde gösteriyor ki Nemlizade Hasan Tahsin diğer başvurulardan habersiz bir şekilde ilgili nezarete müracaatta bulunmuştu. Neticede çinko ve simli kurşun ruhsatı dönüp dolaşıp kendisine satılmıştı.

Şura-yı Devlet'in verdiği bilgilere göre 24 Mayıs 1900'de ruhsata ilişkin ön inceleme yapıldı ve numuneler ilgili nezarete gönderilip tahlil edildi. Bunun sonucunda hazırlanan haritalar ve tanzim edilen fenni rapor da incelemeye tabi tutuldu. Aynı yılın aralık ayında simli kurşun madeni Nemlizade'ye satıldığında artık çalıştırılmaya hazır bir vaziyetteydi. Yapılacak olan çalışmaya dair de izinler alınmıştı; öncelikle kuzeyde bulunan ve Palamut denilen tepelikten başlanacak sonra sırasıyla doğu ve güney hattı takip edilecekti.

Buraya kadar her şey yolunda gibi görünse de ruhsatı uhdesine alan Hasan Tahsin, aradan bir ay geçtikten sonra (17 Ocak 1901) ruhsatını tasdik ettirmek isteyince ummadığı bir durumla karşılatı: Ruhsatın süresi beş ay on dokuz gün önce dolmuştu. Şura-yı Devlet'e göre ihale işinin esas şartlarından biri olan zamanında gerekli muamelelerin yapılması burada bir ihmalkarlık sonucu gecikmişti.[87]

Şu hâlde, Nemlizade Tahsin başa dönmüş oluyordu. Bu tür durumlarda Tahsin Paşa'nın yeniden müracaat etmekten geri durmadığı yukarıda incelenen farklı örneklerde görülmüştü. Nitekim Tahsin Paşa bir müddet sonra kaleme aldığı dilekçesinde ilk müracaatına atıfla, bunun vaktiyle kabul gördüğünü ifade ederek *"icabının bir an evvel icra edilmesi"* talebinde bulundu.[88]

Öte yandan farklı bir gelişme daha yaşandı. Nif'te işletilmesine başlanan simli kurşun madeninin yeniden hayata geçirilmesi için bizzat yöre ahalisi tarafından sadrazamlık makamına bir dilekçe yazıldı. 19 Eylül 1904 tarihli bu arzuhalde, Nif'te görev yapan muhtar ve azaların yanı sıra gayrimüslim ahalinin de aralarında bulunduğu yüze yakın imza bulunmaktaydı. Son kısmında ise Nif Kazası Belediye Dairesi mührüyle *"İşbu varakada bulunan mühür ve imzalar kazamız ve kara ahalisinin olduğu tasdik kılındı"* notu bulunmaktaydı.

Arzuhale şikâyetle başlayan Nif ahalisi, uzun zamandır bahçelerine musallat olan hastalıklardan dolayı bağcılıkla geçinemediklerinden dert yanmaktaydı. Ne yapacaklarına şaşırmış bir halde iken iki yıl kadar önce İstanbul'da ikamet eden Nemlizade Tahsin Paşa'nın aldığı ruhsat ile karyelerinde bulunan simli kurşun madenini işletmeye başladığı, madende kendilerinin yevmiye karşılığında çalışabildiği, böylece ailelerini olabildiğince geçindirdiklerinden bahsediyorlardı. Neden sonra Hasan Tahsin, bu madenin tatil edilmiş olduğunu ve işletilebilmesi için yeni bir ferman gerektirdiğini Nif'teki adamına yazmıştı. Nif ahalisinin talebi ise bir an önce fermanın çıkarılıp Tahsin Paşa'nın madeni işletilmeye yeniden başlaması ve sefaletlerinin son bulmasıydı.[89]

Muhtemelen Nemlizade Tahsin Paşa'nın yönlendirmesiyle kaleme alınan bu dilekçe de herhangi bir sonuç vermemişti. 1913 yılı başından itibaren farklı kişilerin Nif'teki simli kurşun madeni için imtiyaz talebinde bulunmaları[90] Hasan Tahsin'in bu işten büsbütün çekildiğini açık bir şekilde göstermektedir.

5- Forni Adasında Bakır ve Demir Madeni

Forni (İng: Fourni), Ege Denizi'nde, Aydın'daki Dilek Yarımadası'nın karşısında bulunan bir adadır. Bugün Yunanistan'a bağlı bulunan ada, Osmanlı döneminde Cezayir-i Bahr-ı Sefid vilayetine tabiiydi. Adadaki bakır ve demir madenleriyle ilgili Osmanlı arşivinde bulunan belgeler, bunlarla ilk defa Nemlizade Hasan Tahsin'in ilgilendiğini göstermektedir.[91]

Nemlizade Hasan Tahsin'in Forni adasındaki madenlerle ilgisi on dokuzuncu yüzyılın son günlerinde başlamıştı. Forni adası, emlak-i hümayun arazisine dönüştürüldüğü[92] için buradaki madenler Orman ve Maadin Nezareti'nde değil Hazine-i Hassa Nezareti uhdesinde bulunmaktaydı. Bundan dolayı Hasan Tahsin'in gerekli arama ruhsatı için doğrudan Hazine-i Hassa Nezareti'ne müracaat etmesi gerekiyordu.

Nemlizade Tahsin, dosyasını hazırlamış, Hazine-i Hassa'ya müracaat etmiş ve kendisine 17 Aralık 1899 tarihinde ruhsatname verilmişti. Ruhsatnamede *"mermer ocakları hariç olduğu halde bir sene müddetle"* maden aramasına izin verildiği açık bir şekilde beyan edilmekteydi.[93] Buradan anlaşıldığına göre Nemlizade Tahsin, adada mermer ocakları hariç her türlü madeni arayacak ve hangisini bulursa onun işletme imtiyazını talep edecekti. Nitekim ruhsatnameyi aldıktan hemen sonra Hasan Tahsin, Forni adasında çalışmalara başlamış ve *"pek çok emek ve para sarfıyla"* bakır madenini yüzeye çıkarmayı başarmıştı.[94] Sıra madenin işletmesini sağlayacak ihale meselesine gelince işler çıkmaza girmişti.[95]

Meselenin bu ilk kısmıyla ilgili Osmanlı arşivinde bulunan belgelerin üzerine *"aslına mutabıktır"* mührü basılmıştı. Daha önceki başvurularında yaptığı gibi Tahsin Paşa, II. Meşrutiyet sonrasında Forni adasındaki maden ruhsatı meselesini de yeniden gündeme getirince ruhsat talebi ve sonrasındaki yazışmaların birer suretlerinin çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Tahsin Paşa, 31 Mart vakasına günler kala, 9 Mart 1909'da Hazine-i Hassa Nezareti'ne bir dilekçe göndermişti. *"Tüccardan Nemlizade Tahsin"* diye imzaladığı dilekçesinde, Forni adasında ortaya çıkarmış olduğu bakır madeninden bahsederek; elde ettiği numuneleri nezarete vaktinde takdim ettiğini ve gerekli tahlillerini yaptırdığını ileri sürüyordu. Ayrıca 1906 yılında imtiyazın kendisine ihale edileceğine dair karar verildiğini, hatta bu kararın tekrar edildiğini ancak henüz kendisine bir mukavele teklifinde bu-

lunulmadığını gündeme getiriyordu. Özellikle petrol konusundaki dilekçelerinde yaptığı gibi burada da çok masraflar ettiğini ve mevcut hükümetin kendisini mağdur etmeyeceğinden ümitli olduğunu zikretmekteydi.[96]

Nemlizade Hasan Tahsin'in bu dilekçesinin arkasına Maliye Nezareti'ne iade edilen maden imtiyazları arasında Forni adasındaki madenlerin yer almadığı notu düşülmüştü.[97] Yine belgenin arkasında 23 Mart tarihli bir başka notta ise Hasan Tahsin'e hiçbir zaman imtiyaz verilmediği sadece arama ruhsatı havale edildiği belirtilmektedir. Nemlizade'nin dilekçesinde ifade ettiği hususların belge arkasındaki notlardan doğru oldukları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte dilekçelerinde zikretmediği bir ayrıntıya yer verilmekteydi: Zamanında Hasan Tahsin yine aynı adada bakır ve demirden başka altın ve gümüş madenleri için de müracaatta bulunmuş ancak bundan bir sonuç elde edememişti.[98]

Hasan Tahsin, 9 Mart tarihli dilekçesinin üzerinden bir hafta kadar geçtikten sonra bir dilekçe daha kaleme alarak Hazine-i Hassa Nezareti'ne gönderdi. Bu defa kendisine imtiyaz ihale edileceğine dair verilen sözün tutulmamasına gerekçe olarak *"cerr-i menfaat"* (çıkar sağlama) iddiasında bulunmaktaydı. Hasan Tahsin'e göre bu tür madenleri kendi hesabına aktarabilmek için Arap İzzet Paşa ve eski Başkatip Tahsin Paşa'nın- *"Kara Tahsin Bey"* ifadesini kullanarak- padişaha özellikle sunmaktan kaçındıklarını iddia etmekteydi. Böylece kendisine ihale edilmesi gereken imtiyaz için padişah iradesinin çıkmasına kasten engel olunmuştu.

Tahsin Paşa'nın iddiasına göre kendisi bu durumu komisyona defalarca arz etmesine rağmen mesele yukarıda ismi zikredilen *"müstebit"* kişilerin *"yed-i zalimanelerinde"* kalmıştı. Nihayet Kanun-i Esasi'yle birlikte hürriyet, adalet ve eşitlik de ilan edilmişti. Hasan Tahsin her fırsatta ifade ettiği gibi yeni hükümetten hukukunun iade edileceğini ümit ediyor ve *"devr-i istibdatta"* kendisine karşı yapılan haksızlıkların giderileceğini umuyordu.[99]

Nemlizade Tahsin'in bu beklentisinin karşılanıp karşılanmadığı ayrı bir tartışma konusu olsa da meseleyi daha da çıkmaza sokacak adımlar attığını söylemek gerekiyor. Son dilekçesinden neredeyse bir yıl sonra kendisiyle birlikte Niğde eşrafından Hacızade Mehmed Ragıp[100], tüccardan George Pavlidis ve Kadızade Galip Bey oğlu Ahmed

Naci Bey'in müştereken kaleme aldıkları 12 Nisan 1910 tarihli arzuhalle Forni adasındaki bakır madeni hakkında yaşananlar etraflı bir şekilde ele alınıyordu. Her ne kadar dilekçeyi dört farklı isim imzalasa da dilekçenin bu kadar zaman sonra yazılması doğrudan Tahsin Paşa'nın fikri olduğunu tahmin etmek zor değildir. Aynı dönemde yaptığı benzer başvuruları göz önüne alarak II. Meşrutiyet'ten sonra ülkede oluşan teşebbüs akımına Nemlizade Hasan Tahsin'in kapıldığı ve eski defterleri yeniden açmaya daha önceki başvurularında yaptığı gibi bundan sonraki girişimlerinde de görülecekti.

12 Nisan 1910 tarihli dört imzayı taşıyan arzuhale göre Forni adasındaki bakır madeninin, %30'ar hissesi Nemlizade Hasan Tahsin Paşa ile Ragıp Bey'e ait olmak üzere, yüzde 25 hissesi George Pavlidis ve geri kalan %15 hissesi de Ahmet Naci Bey arasında bölüşülmüştü. Ayrıca arzuhale ek olarak hazırladıkları fenni raporlar ve haritaları da ilave ettiklerini belirtiyorlardı ancak bunlar arşivdeki dosya içerisinde yoktur. Pek çok maden mukavelesinde yer alan genel şartları da içeren dilekçeyle Forni adasındaki bakır madeni imtiyazını 99 yıllığına istiyorlardı.[101]

Nihayet 16 Haziran 1910 tarihli iradede, Hasan Tahsin da aralarında bulunduğu dört kişiye ihale edilecek olan Forni adasındaki bakır madeni hakkında padişahın kararını soran Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'ya 18 Haziran'da *"irade-i seniyye-i canab-ı padişahi şeref-sadır olmuş"* cevabı verilmişti. [102] On gün sonra sadrazamlık bu kararı Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'ne havale ederek gerekli mukavele ve şartnamelerin yazılmasını istemişti.[103]

Aslında bu irade ile istediklerini elde etmiş oluyorlardı. Buradan sonraki süreçte nasıl bir sonuç aldıkları bugün erişime açık olan arşiv belgelerine yansımamıştır. Fakat Nemlizade Hasan Tahsin'in bu girişiminden bakır madenini tespit edip ruhsat almak dışında herhangi bir faaliyete yapmadığı anlaşılmaktadır.

6- İzmir Nif (Kemalpaşa) Arası Tramvay Hattı

Nemlizade Hasan Tahsin Paşa'nın İzmir'le ilişkisi daha önce bahsedilen Ödemiş'teki cıva madeni ile başlamıştı. Arkasını getiremediği anlaşılan bu maden işletme teşebbüsünden kısa bir süre sonra oldukça farklı bir işletme alanında fakat bu sefer bir ortakla yeniden İzmir'de

ticari faaliyetlere girişti. Nemlizade Hasan Tahsin ile İzmir tüccarından Neoclès Cardiacopoulos tarafından önerilen projeye göre İzmir ile Kemalpaşa -o zamanki adıyla Nif- arasında bir tramvay hattı inşa edip bunu işleteceklerdi.

İki aşamalı olarak düşünülen hattın bir kısmında buharlı tramvaylar diğer kısmında ise atlı tramvaylar çalıştırılacaktı. Mukavele layihasında yer alan bilgilere göre İzmir Basmahane'den başlayacak olan tramvay hattı Kemer mevkiine kadar beygirlerle çekilecekti. Kemer'den başlayacak olan ikinci kısım Halkapınar, Kandere, Hacılar, Kavaklıdere, Taşkahve duraklarından geçerek Nif'e kadar gidecekti. Bu hat üzerinde ayrıca Halkapınar'dan, Halkapınar çayı değirmeninin arkasına kadar buharla çekilen bir hat yapılacaktı. Benzer şekilde güzergâh üzerinde bulunan hapishaneye kadar beygirli bir hat, Kandere'den Köklüce ve Taşkahve'den Evlicek'e kadarki kısımlara da buharlı birer hat çekilecekti. Oldukça büyük olan bu projenin üç yılda tamamlanabileceği öngören Tahsin Paşa ve ortağı Neoclès Cardiacopoulos fermanın çıktığı tarihten itibaren başlamak üzere altmış yıllığına imtiyazı istemekteydi.[104]

بخارلی ترامواى
سعادتلو محسن پاشا حضرتلرى ايله قاروبا .
قوپولوسكى افندى وشركاسى طرفندن ازميردن
بارسه به قدر بخار ايله متحرك بر ترامواى
ايشلەتمك ايچون امتياز طلب اولندیغی اوزره
يازمش ايدك . نافعه نظارتى حقوق مشاورى
ايله صنايع مديريتك تكليفى اوزرينه نفس
ازميرده اجرا ايديلەجك سير وسفرلر حاقنده
آيدن ولايت جليلەسى مجلس ادارەسندن بعض
ايضاحات طلب اولنمشدر .

Resim 6: Tahsin Paşa ile Cardiacopoulos'un tramvay imtiyazı için müracaat ettiklerini duyuran gazete haberi. *İkdam*, 17 Kasım 1900, s. 2.

Bununla birlikte daha önce İngiliz Parlamenter Sir Ellis Ashmead-Bartlett'e (24 Ağustos 1849-18 Ocak 1902) İzmir için verilen elektrikli tramvay imtiyazı (31 Temmuz 1899)[105] Nemlizade ve ortaklarının faaliyet alanını kapsadığı gerekçesiyle bir *"hakk-ı rüçhan"* (öncelik hakkı) sorunu ortaya çıktı.[106] Yapılan yazışmalar sonucu Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi, Bartlett'e verilen imtiyazın sadece elektrikli tramvayı kapsadığı hâlbuki Nemlizade ile Neoclès Cardiacopoulos'un müracaatı atlı ve buharlı tramvay işletmek amacında olduğu sonucuna ulaşınca[107] tartışma önemli ölçüde azaldı.[108]

Bartlett'in 1902'de ölmesi sonucu imtiyazını Company General de Traction Şirketi isimli şirket devraldı. Bu şirketin vekili olan Mösyö Dukas ile Nemlizade Hasan Tahsin ve Neoclès Cardiacopoulos mücadele etmek yerine anlaşmayı seçtikleri anlaşılmaktadır. İki şirketin ortaklığı 7 Mayıs 1903 tarihinde Şura-yı Devlet'e bildirildi.[109]

Sorunlar çözülmüş ve her şey yoluna girmiş gibi görünse de aradan hayli zaman geçmesine rağmen nihai imtiyaz mukavelesi imzalanmamış ve projeye bir türlü başlanamamıştı. Nemlizade Hasan Tahsin ve ortağı zaman zaman dilekçe vererek başvurularının akıbetini takip etmeye çalışsa da[110] bundan da bir sonuç alamamışlardı.

II. Abdülhamid'in iktidardan indirilip yerine İttihat Terakki Hükümeti'nin kurulduğu günlerde nihayet Nemlizade Hasan Tahsin'in İzmir'de tramvay hattı inşa edebileceğine dair padişah iradesi çıktı.[111] 14 Haziran 1909 tarihini taşıyan irade-i seniyye yaklaşık on yıllık bir çaba sonrasında elde edilmiş, otuz maddelik imtiyaz mukavelesi imzalanmıştı.[112] Ne var ki müteşebbislerde sermaye sorunu bulunmaktaydı.[113] Hatta bir ara bulundukları çağın ileri teknolojisi olan elektrikten başka bir alternatife yatırım yapacak kimse bulamadıklarını ileri sürerek atlı tramvay talebinden vazgeçmek dahi istediler.[114]

Sonuç olarak hem başvuru sürecinin uzun bir zamana yayılması hem de imtiyaz sahibi Nemlizade Hasan Tahsin ile ortağı Neoclès Cardiacopoulos'un tramvay hattı için yatırımcı bulamayışları bu projenin hayata geçmemesine neden olmuştu. Başlangıçta ilgi çekici bir teşebbüs olarak görülse de nihai amaca ulaşılamamıştı. Bu durum Tahsin Paşa'nın imtiyaz talep etme gerekçeleri hakkında da fikir vermektedir. Öyle anlaşılıyor ki Paşa, hükümetten imtiyaz talep ederken bunu aldıktan sonra başkalarına satma veya devretme amacı da gütmekte yani bir nevi imtiyaz spekülatörlüğü yapmaktaydı.

7- Sakarya Nehri'nde Kereste Taşıma

Nemlizade Hasan Tahsin'in gerçekten ilginç bulunabilecek girişimlerinden birisi de Sakarya Nehri'nde kereste taşımak amacıyla talep ettiği imtiyazdır. Osmanlı arşivinin Şura-yı Devlet tasnifinde yer alan belgelerden anlaşıldığına göre altı düz istimbotla çekilen dubalar ile sahile kereste ve yakacak taşıyabilmek amacıyla elli seneliğine imtiyaz almak için Hasan Tahsin arzuhal vermişti.[115]

Hasan Tahsin Bey'in Sakarya Nehri'nde kereste taşımacılığına nasıl merak duyduğu önemli bir soru olsa da genel anlamda büyük nehirlere sahip Osmanlı Devleti'nin bu konuda cazip olduğunu kabul etmek gerekir. Nil Nehri, Dicle ve Fırat nehirleri, Tuna Nehri, Kızılırmak ve elbette Sakarya Nehri gibi debisi yüksek ve taşımacılığa elverişli nehirler uzun zamandır bu amaçla kullanılmaktaydı.[116]

Sakarya da öteden beri nehir taşımacılığı denildiğinde ilk akla gelenler arasındaydı. Etrafında ormanların bulunmasında dolayı çoğunlukla Tersane-i Amire'de inşa veya tamir edilecek gemiler için ihtiyaç duyulan kerestelerin, kesilmesi uygun bulunan ormanlardan temin edilip taşınabilmesi için zaman zaman Sakarya Nehri kullanılmıştı.[117]

Sakarya civarından temin edilen ve Sakarya Nehri üzerindeki iskelelerden gemilere yüklenen odun ve kerestelerden zamanla adına "yükçülük" denilen bir vergi alınmaya başlanacaktı.[118] Böylece Sakarya Nehri taşımacılığı daha kurumsal bir hale gelmeye başlamış ve nehrin nakliyata elverişle hale getirilmesi için 1800'lerin başında çalışmalara başlanmıştı. Bu iş için o sırada Kocaeli Mutasarrıfı olan Ahmed Aziz Paşa görevlendirilmişti. Aziz Paşa'nın maiyetine İstanbul'dan gönderilen mühendis Ahmed ve Mehmed efendiler yanlarına mutasarrıfın verdiğin kişileri de alarak Sakarya Nehri membaından Sapanca gölü yakınlarına kadar nehrin akışı -cereyan kelimesiyle ifade edilmektedir- etrafındaki dağlar ve kasabaları bizzat incelemiş ve uzunca bir rapor kaleme almışlardı.[119] Ahmet İzzet Paşa görevlendirildiği bu işte başarılı bulunmuş olmalı ki samur kürk ile taltif edildi.[120]

Bu çalışmalar Sakarya Nehri taşımacılığına daha da önem kazandırdı. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında itibaren nehirde vapur işletmeciliği yapabilmek için imtiyaz talepleri oluşmaya başladı. Bu bağlamda, Osmanlı tebaasından Dimitraki Alexiadis isimli bir şahsın Sakarya Nehri'nde vapur işletmek amacıyla talep ettiği imtiyaz çok önemsenmiş ve uzun yazışmalara konu olmuştu. 18 Mayıs 1859 tarihinde Ticaret Nezareti'ne teklif ettiği mukavelede, imtiyazı otuz yıllığına talep ettiği, taşımacılık amacıyla bir şirket teşekkül ettireceği, nehrin temizliğinden de sorumlu olacağı, vapurların asker taşımacılığında da kullanılabileceği gibi hususları da içine alan on beş madde teklif etmişti.[121] 25 Mayıs'ta, nehirlerin bu şekilde kullanımının taşımayı kolaylaştıracağı gerekçesiyle Sadrazam Mehmed Emin Ali Paşa

tarafından yazılan bir arz üzerine Mösyö Alexiadis'e imtiyaz fermanı verildi.[122]

Daha sonra Sakarya nehrinde taşımacılık yapmak isteyen başka talipliler çıksa da[123] Mösyö Dimitraki Alexiadis'in imtiyazı uzun süre gündemde kalacaktı. Örneğin zamanla Alexiadis, nehrin her iki sahiline beşer saat uzaklıktaki ormanlardan kereste temin etme konusunda öncelik hakkı bulunduğunu iddia ederek bunların da işletmesini talep etmişti.[124] Bu talep üzerine nezaretin verdiği mütalaa bir gerçeği ortaya çıkaracaktı: İmtiyaz sahibi mukavelenin dördüncü maddesinde üç yıl ara ile nehri temizlemeyi kabul ettiği ancak beş yıl geçmesine rağmen temizlik yapmadığı anlaşılmıştı. Bu durum imtiyazın feshedileceği anlamına gelmekteydi. Ancak nezaret Mösyö Alexiadis'in kış mevsiminde nehrin sularının azaldığı ve istediği ölçüde işletemediği yönündeki mazeretini dikkate alarak imtiyazı feshetmek yerine bir buçuk seneliğine imtiyazı uzatmaya karar verdi.[125] Kısa bir süre sonra da mukavele şartları gözden geçirilerek yeni bir şartname hazırlandı.[126]

Mösyö Alexiadis'in imtiyazına karşı bazı itirazlar yöneltilmiş[127] ise de kendisinin, merkezi İstanbul'da olmak üzere Londra'da bir şirket kurmak istediği anlaşılmaktadır.[128] İşler bu noktaya gelmesine rağmen Mösyö Alexiadis'in mukaveledeki şartlara uymadığı gerekçesiyle imtiyazı nezaret tarafından feshedilmişti.[129] Bir süre devam etmeyen nehir taşımacılığını halk ihtiyaçları doğrultusunda kullanmış, zaman zaman ise bunu suiistimal edenler çıkmıştı.[130]

Böyle bir zamanda Nemlizade Hasan Tahsin hazırladığı bir arzuhalle Sakarya nehrinde taşımacılık yapmak için işletme imtiyazı talebinde bulunacaktı. Meclis-i Nafia'ya havale olup değerlendirmeye alınan başvurusu hakkında kaleme alınan mazbatada, Hasan Tahsin Bey'in altı düz istimbot ile çekilen dulalar vasıtasıyla Sakarya Nehri'nde kereste ve yakacak taşımak istediği ifade edilmekteydi. Hasan Tahsin'i *"muteberan-ı tüccardan"* diye tanımlayan Meclis-i Nafia azaları, söz konusu nehirde nakliye vasıtalarının faal bir şekilde kullanılmasının, o civardaki miri ormanların işletilmesini kolaylaştıracağını, kereste ve yakacak fiyatlarını hafifleterek hem memlekete hem de devlet hazinesine katkı sunacağını ifade etmekteydi. Meclis-i Nafia üyelerine göre nehir taşımacılığının ne kadar önemli olduğunun farkında olan Osmanlı Devleti, yıllar önce Sakarya Nehri'nde vapur işletmeciliği imtiyazını Mösyö Dimitraki Alexiadis'in vekili olduğu şirkete verdiğini

hatırlatmaktaydı. Ancak şirketin mukavele şartlarına uygun hareket etmediğinin anlaşılmasıyla imtiyazı feshedilmişti. Dolayısıyla Nemlizade Hasan Tahsin'in dilekçesinin dikkate alınmasına engel teşkil edecek bir durum bulunmamaktaydı.

Nemlizade Hasan Tahsin'in petrol arama ruhsatı başvurularında sıklıkla yapıldığı gibi Meclis-i Nafia bu imtiyaz talebi için sunduğu mukavele teklifinde de bazı değişiklikler talep etmekteydi. Öncelikle elli yıl olarak istediği imtiyazı kırk yıl şeklinde değiştirmesi isteniyordu. Ayrıca mukavelenameye şu hususların da ilave edilmesi talep ediliyordu: Başvuran kişi bir şirket tesis edecek, şirketin hissedarları sadece Osmanlı tebaasında olabilecek, Osmanlı Bankası'na beş yüz lira teminat akçesi koyacak, Darülaceze, Darüleytam ve Darüşşafaka'ya yıllık otuzar lira bağışta bulunacak, her ne kadar imtiyaz kereste ve odun taşıması için veriliyorsa da gerekli durumlarda asker ve askeri malzeme de taşıyacaktı. Bu şartları dilekçe sahibinin kabul etmesi halinde imtiyaz süresince bir başkasına nehirde taşıma salahiyeti verilmeyecekti. Başka imtiyaz mukavelelerinde olduğu gibi burada da kendisine tanınan süresinin sona ermesiyle, imtiyaz sahibi elindeki römorkör, duba veya nehir taşımasında kullandığı diğer eşyalar ile inşa ettiği binaları herhangi bir bedel talep etmeksizin devlet uhdesine devir ve teslim edecekti. Bütün bu düzeltmelerin mukaveleye dahil edilmesi durumunda Meclis-i Nafia'ya göre imtiyazın verilmesinde herhangi bir sakınca görülmüyordu.[131]

Yapılan düzenlemelerle eksikler giderilmiş ve Ticaret ve Nafia Nezareti nihai kararı vermeden önce konuyu bir de Şura-yı Devlet'e sormuştu.[132] Buradan nasıl bir cevap geldiği ve Nemlizade Hasan Tahsin'in hakikaten Sakarya Nehri'nde kereste taşımacılığı yapıp yapmadığı sorularına maalesef eldeki belgelerde herhangi bir cevap yoktur. Sakarya Nehri üzerinde taşımacılık faaliyetleri Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Seyr ü Sefain İdaresi'ne devredilecekti.[133]

Bu arada *Annuaire Oriental du Commerce* isimli ticaret rehberinde Tahsin Paşa'nın ismi Neoclis Cardiacopoulos (Neoclès Cardiacopoulos) ile birlikte zikredilmekte ve kerestecilik yaptıkları ifade edilmektedir. İzmir tüccarından olan Neoclis Cardiacopoulos ile 1903 yılında İzmir'de tramvay hattı için müracaat eden olan Tahsin Paşa'nın Sakarya nehrindeki taşımacılık konusunda da ortak olmaları muhtemeldir. Ancak bu konu mevcut arşiv belgelerine yansımamıştır.

8- Fethiye'de Krom Madeni

Osmanlı döneminde Aydın vilayetine bağlı bulunan Menteşe Sancağı'na tabi Mekri -bugünkü Fethiye[134]- kazasının her ikisi de deniz kıyısında yer alan Kargı ve Foça bölgelerinde o dönem itibarıyla oldukça önemli görülen bir krom madeni bulunmaktaydı. Bu madenle ilk ilgilenen İskoçya'nın Leith şehrinden İzmir Bornova'ya gelen tüccar John Borthwick Paterson'dur. Bornova'da bugüne kadar ulaşabilen bir köşk inşa ettiren Peterson, Fethiye'deki krom madenini keşfetmişti.[135]

Gerek Petersonların Fethiye'deki krom madeni imtiyazı için imtiyaz mücadelesine gerekse başka taliplilerin girişimlerine bugüne kadar yapılan çalışmalarda detaylı bir şekilde yer verildiği[136] için burada yeniden değerlendirmeye ihtiyaç yoktur. Ancak Nemlizade Hasan Tahsin'in Hüdavendigar ve Manastır vilayetlerinde kapıkethüdalığı yapmış Ahmed Efendiyle birlikte Fethiye'nin muhtelif bölgelerinde bulunan krom madenlerinin işletme imtiyazını almak için giriştikleri mücadele bölge maden işletmeciliğine ışık tutacak mahiyette olmasına rağmen yapılan çalışmalarda eksik bırakılmıştır.

Nemlizade Hasan Tahsin ile Ahmed Efendi'nin Fethiye krom madenleriyle ilgili hikâyesi, başta Sadrazam Said Paşa olmak üzere Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Adliye Nazırı Abdurrahman Nureddin Paşa, Serasker Rıza Paşa gibi dönemin neredeyse bütün nazırlarının mühürlerini taşıyan ve Babıali Meclis-i Mahsusa'da kaleme alınan bir mazbata ile başlıyor. 26 Ocak 1902 tarihini taşıyan bu mazbatada, Fethiye'nin Kargı ve Foça çiftlikleri sınırında bulunan Bezkese karyesinde, Köyceğiz kazasına bağlı Elcik ve Kızılkaya isimli köylerde ve diğer bazı yerlerde keşfedilen altı parça krom madenin müzayedeye çıkarılması ve en yüksek *"rüsum-i nisbi"*[137] vermeyi teklif eden kişiye ihalesi konu edilmekteydi. Mazbatada ifade edildiğine göre daha önce bu madenlerin işletmesi Mösyö Petersonlar tarafından talep edildiği halde kararlaştırılan şartların zamanında yerine getirilmediği anlaşılmıştı. Bu esnada söz konusu madenlerin ruhsatı başkaları tarafından da istenmişti. Meclis-i Mahsusa azaları böylece sözü Apostolaki Yuanidi Efendi isimli bir şahsın müracaatına getirerek madenlerin yüzde yetmişinin kendi namına ve geri kalan yüzde otuz hissenin de Nemlizade Hasan Tahsin adına talep ettiğini belirtmekteydi.

Dönemin maden hukukuna uygun bir şekilde yapılan bu müracaat incelendiğinde ortaya ilginç bir durum çıkmıştı: Fethiye'deki altı krom

madeninin ihalesini alan Apostolaki Yuanidi Efendi bir süre sonra vefat etmiş ve hisselerini Hüdavendigar ve Manastır vilayetlerinde kapıkethüdalığı yapmış olan Ahmed Efendi'ye devretmişti. Ancak Ahmed Efendi bir süre daha Apostolaki Yuanidi Efendi ismiyle hareket etmeyi sürdürmüştü. Apostolaki Yuanidi Efendi'nin vaktiyle ibraz ettiği hüccetler ve Ahmed Efendi'nin yazdığı bir dilekçe yüzde yetmiş hissenin Ahmed Efendi'ye ait olduğunu tasdik etmişti. Sonuç olarak Meclis-i Mahsus yüzde yetmiş hissenin Ahmed Efendi'ye ve yüzde otuz hissenin de Nemlizade Tahsin Paşa'ya yüzde yirmi *"rüsum-i nisbi"* ve altmış sene müddetle ihale edilebileceğine hükmedip gereğini yapılması için dosyayı Orman ve Maadin Nezareti'ne geri gönderdi.[138]

Bu mazbata hiç şüphe yok ki Nemlizade Tahsin Paşa ile Ahmed Efendi'nin krom madeni arama ruhsatını Orman ve Maadin Nezareti'nden talep etmeleri üzerine nezaretin konu hakkında Babıali'nin onayını almak istemesi sonucu kaleme almıştı. Nitekim Babıali de yukarıdaki mazbata ile beklentiyi karşılamıştı.

Bu sırada Petersonlar krom madeninin kendilerinden alınıp başkalarına ihale edilmesi durumunda hukuki yollara başvurup tazminat talebinde bulunacaklarını İngiltere sefareti vasıtasıyla Hariciye Nezareti'ne bildirmişlerdi. Hariciye Nezareti ise Sadaret'i bu konuda bilgilendiriyor, Ağustos 1900'de çıkarılan iradeye sadık kalınması[139] ve hukuk dışı bir uygulamanın yapılmaması hususuna özellikle dikkat çekiyordu.[140]

Ne var ki Hariciye Nezareti, bu uyarıları yapmada biraz geç kaldığı anlaşılıyor. Zira Orman ve Maadin Nezareti ile Hasan Tahsin ve Ahmed Efendi arasında mukavele şartnameleri hazırlanmış, 15 Kasım 1902 tarihinde Sadrazam Said Paşa'nın arzı üzerine ruhsatı yeni sahiplerine veren irade çıkmıştı. İrade, Fethiye'de bulunan altı parça krom madeni imtiyazını *"tüccar-ı muteberandan"* diye tanımlanan Hasan Tahsin Paşa'ya yüzde otuz hissesi, Ahmed Efendi'ye ise yüzde yetmiş hissesi olmak üzere altmış yıllığına devretmekteydi.[141]

Padişah II. Abdülhamid'in krom madeni imtiyazını onayladığını aktaran Başkatip Tahsin Paşa İngiliz elçisinin konuyla ilgili padişahı ziyaret ettiği notunu da şu ifadelerle aktarmaktaydı: *"Dünkü cuma günü huzur-ı hümayun-ı mülükanede nail-i izz-i müsül olan İngiltere sefiri mezkûr madenlerin İngiliz tebaasından biri üzerinde bulunduğunu ve icra olunan bazı tahkikat da bunu müeyyid olduğunu arz ve beyan"*.[142]

Petorsonların İngiliz sefirini araya sokarak konuyu doğrudan padişaha iletmeleri sonucu değiştirmese de işi yeniden başa sarmaya yetmişti. İlk olarak meselenin bir kere daha Meclis-i Mahsusa'da değerlendirilmesi talep edildi. Bu gerçekleşmediği gibi Petersonların itirazı birkaç tartışmayı gündeme getirmekten öteye gitmedi.[143] Zira Petersonların ruhsatını iptal edip Nemlizade Hasan Tahsin Paşa ile Ahmed Efendi'ye ruhsatın verilmesini sağlayan da bizzat Meclis-i Mahsusa idi. Petersonların vekili Agop Lucassian imzasıyla Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya gönderilen tezkirede Petersonların yapılan muameleden dolayı uğradıkları zarar uzun uzadıya anlatılmaktaydı.[144]

Nihayet Petersonlar adli yollara başvurmaya yani konuyla ilgili dava açmaya karar verdi.[145] Yapılan uzun yazışmalar[146] aslında hep aynı problemin etrafında dönüyordu: Hem Petersonlara hem de Hasan Tahsin Paşa ile Ahmed Efendi'ye mevcut kanun ve nizama uygun olarak maden ruhsatı verilmişti. Ancak Petersonlar, kendi uhdelerinde bulunan ruhsatnamenin iptali konusunda Babıali'nin geç davrandığını, eğer eksik veya gecikmiş bir hareketleri olmuşsa buna vaktinde müdahale etmeleri gerektiğini, dolayısıyla iptal muamelesinin başkalarına ihale vermek için kasıtlı yapıldığını iddia etmekteydi. Orman ve Maadin Nazırı Selim Melhame Paşa ise Şura-yı Devlet, Babıali veya nezaretin, imtiyazları tetkik etme veya bunlar hakkında karar verme hakkı olduğu müddetçe geç kalındığı iddiasının *"pek vâhî"* yani tamamen boş olduğunu ileri sürmekteydi.[147]

Uzayıp giden bu tartışmalardan bir sonuç alınamamış ve yukarıda da ifade edildiği gibi Petersonlar konuyu adli mercilere taşımıştı. Nihayet Orman ve Maadin Nezareti 29 Haziran 1907 tarihinde kaleme aldığı iki tezkireyle[148] meseleyi Şura-yı Devlet'e havale etti. Şura-yı Devlet 5 Ekim 1907'de nihai kararını verdi. Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nin verdiği karara dair ayrıntıların yer aldığı mazbatada, Petersonların ruhsat aldıkları altı madenin sadece ikisine ait gerekli işlemleri yapmış oldukları, geri kalan dört ayrı krom madeni hakkında ise nizamnameye göre çalışmalarını tamamlamamış olduklarından sadece bunların iptal edildiği belirtilmekteydi. Şura-yı Devlet, iki maden hakkında gerekli muameleyi yaptıklarından dolayı, ileride tazminat ve hak iddia edebilecekleri endişesine dayanarak bu madenlerin Petersonlara iade edilmesini uygun bulmuştu. Diğer dört krom maden kaynağı ise Petersonların ilk ruhsat aldığı tarihten neredeyse on yıl sonra talep edip kendilerine ruhsat fermanı verilen Nemlizade Hasan Tahsin ve Ahmed Efendi uhdelerinde bırakılacaktı.[149]

Tahsin Paşa ve Ahmed Efendi, kendilerine ihale edilen krom madeni ruhsatını ne şekilde değerlendirdikleri bilinmemekle beraber Tahsin Paşa'nın çoğunlukla yaptığı gibi bu madenin II. Meşrutiyet sonrasında peşine düşmemesi ilginçtir. Cumhuriyet'in ilanından sonra ise Fethiye'deki altı krom madenlerini işletmeye devam edebilmek için Petersonlar yeniden müracaatta bulunacaktı. Kendilerine maden ruhsatı hakkı tanıyan kanunların ilga edilmesiyle ruhsatı yenilemek isteyen Petersonlara, Reisicumhur Mustafa Kemal imzasıyla yazılan 26 Kanunuevvel (Aralık) 1926 tarihli kararnamede imtiyazın tasdik edildiği belirtilmekteydi.[150]

9- Bayburt, Helva Köyü'nde Bakır Madeni

Bugün Bayburt'a bağlı olan Helva köyü, Osmanlı döneminde bakır madeniyle şöhret bulmuş bir bölgeydi. Uzun zamandır bilinen Helva bakır madeniyle Nemlizade Hasan Tahsin Paşa'nın da aralarında bulunduğu pek çok kişinin ilgilendiği ve işletme teşebbüsünde bulunduğu arşiv kayıtlarında görülebilmektedir. On dokuzuncu yüzyıl ortalarında Dergâh-ı Ali kapıcıbaşılarından biri olarak tanımlanan Abdulkerim Ağa isimli bir kişi tarafından Gümüşhane maden idaresine bağlı bir şekilde işletilmekteydi. Gittikçe zarar eden madeninin nihayet 1850 yılında üretime ara vermesi istenmiş ve maden kapatılmıştı.

Âtıl kalan maden ocağına bir de sel baskını sonucu su dolması işleri iyice zora sokacaktı. Madenin yeniden faaliyete geçirilebilmesi için ihale yoluna giden devlet, 1853 yılında madeni Gümüşhaneli İbrahim ve kardeşi Aziz Efendiler devretti. Böylece yeniden bakır madenini faaliyete geçiren kardeşler başarılı olmuş olmalılar ki İbrahim Efendi 1860 yılında Gümüşhane madenleri müdürlüğü ile taltif edildi.[151]

Buna rağmen işlerin istenildiği gibi gitmediği, hatta sahte ihtira beratına sahip kişilerin ortaya çıktığı anlaşılıyor.[152] Onlarca tartışmaya konu olmasına rağmen madenin 1860'lardan II. Abdülhamid dönemine kadar işletildiğine dair bir bilgi mevcut değildir. 1881 tarihli Erzurum vilayeti salnamesinde bir süredir madenin terk ve tatil edildiği, bundan dolayı bazı mağaraların çöktüğü, bazılarınınsa içlerinin suyla dolduğu ve madenin bu sebeplerden dolayı işletilemediği ifade edilmektedir.[153]

Her ne kadar işletilmesi mümkün olmasa da II. Abdülhamid döneminde önceki hiçbir dönemle kıyaslanamayacak bir biçimde, ruhsat ve imtiyaz taleplerinin süratle artması ve yoğunlaşması Helva bakır madenine de yansımıştı. Örneğin tüccar Mehmed Fahri ve Binbaşı Abdullah gibi bazı kişiler bakır madeni imtiyazının kendisine verilmesi talebiyle 1902 yılında başvuruda bulunmuştu.[154] Nemlizade Hasan Tahsin Paşa da bu tarihlerde Helvalı madenleriyle ilgilenmeye başlayacaktı.

Nemlizade ailesinin daha önce zikredilen Erzurum-Trabzon arasında ticaret yolu inşa çalışmalarında bulunduğu hatırlanırsa en azından ailenin Erzurum ve çevresine yabancı olmadığı anlaşılabilir. Bu durumun Hasan Tahsin'e etki edip etmediği net olmasa da Paşa'nın 11 Ekim 1904 tarihinde Helvalı mevkiindeki bakır madeni için ruhsat aldığı görülmektedir. Muradyan Karbet Efendi ile kendisine ruhsat gereğince beş yıl süreyle bakır madeni için arama ruhsatı kendilerine ihale edilmişti.

Arama ruhsatının bitiş tarihi olan 12 Ekim 1909'a az bir süre kala madenin kendilerine yeniden ihalesi için müracaat ederek başka kimse ile müzakere edilmemesini talep etmişlerdi. Ancak Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti, talep edilen hususun bir *"hakkı-ı rüçhan"* arz ettiğini bununla birlikte Tahsin Paşa ve Karabet Efendi'nin böyle bir hakka sahip olmadığına hükmederek ruhsat süresini uzatmayı kanunen uygun bulmadı.[155]

Tahsin Paşa'nın ruhsat kendi üzerlerindeyken maden araması yapıp yapmadığı veyahut herhangi bir çalışmaya giriştiğine dair arşiv belgelerine yansıyan bir bilgi yoktur. Hatta ruhsat müddetinin uzatılmasıyla ilgili tekliflerinin reddedilmesinden sonra konuyu takip edip etmedikleri de malum değildir.

10- Kisarna Maden Suyu

Bugün, Trabzon'un merkez ilçesine bağlı bir mahalle olan Kisarna, uzun zamandır adıyla özdeşleşmiş maden suyuyla anılmaktadır. Tarihi çok eskilere dayandığı kabul edilen bu maden suyunun yirminci yüzyıl başlarından itibaren ticari bir işletmeye dönüşüm süreci başladı.

Trabzon salnamelerinde içilmeye değer olarak görülen iki maden suyu ön plana çıkarılmaktadır. 1898 tarihli salnamede bu maden sula-

rı şöyle sıralanmaktaydı: *"Miyah madeninden şuruba salih olanların iki tanesi zikre şayandır: Biri Trabzon'a bir saat mesafede vaki Kisarna suyudur. Yol altı bir noktadan dar bir dereye sızıp akar ve diğeri üç saat mesafesi olan Şana[156] suyudur."*[157]

1900 yılında yayımlanan salname ise daha detaylı bilgiler vermektedir. Bu salnameye göre *"Kisarna suyu, edilen tecaribe göre Avrupalıların Vichy'i ile Bursa'nın Çitli'sine faik ve onlardan nafidir. Bunların emraz-ı cildiye ve mideviyeye müfid oldukları da etıbbanın taht-ı tasdikindedir."*[158] Salnamenin Kisarna maden suyunu anlatırken bunu Fransa'da Allier ve Auvergne bölgelerinde çıkartılan Avrupa'nın meşhur maden suyu olan Vichy ile İnegöl'ün Çitli köyündeki maden suyu ile karşılaştırması ilginçtir. O dönemde bu maden suları şöhretli olsa da bu bölgelerde bilinme ihtimali düşüktür. Belki de salname yazarı okuyucusundan bunları Kisarna'dan önce bilmesi gerektiğini ima etmektedir.[159]

1904 tarihli salnamede ise daha önceki bilgiler aynen tekrarlanırken şöyle bir ayrıntıya yer verilmektedir: *"Kisarna suyunun taamı gayet latif olup ruhsat-ı resmiyeye tabi olarak sarf edilmekte ve terakkiyat-ı kimyeviyesi mekteb-i tıbbiye-i şahanede tahlil ve tayin edildiği cihetle emraz-ı midevi ve karaciğer ve mesane hastalıklarına gayet nafi bulunmakta ve istimali günden güne çoğalmaktadır."*[160]

Burada "*ruhsat-ı resmiyeye tabi olarak sarf edilmekte*" ifadesi kullanılarak aslında o tarihlerde Kisarna maden suyunu işletmek için verilen ruhsatlara atıfta bulunulmaktadır. Sadaret'ten Trabzon valisi Mehmed Reşad Bey'e 1904 yılı sonlarında yazılan takrir söz edilen resmi ruhsatlar hakkında ipucu vermektedir. Bu belgede, yaptıkları aramayla zahire çıkardıkları Kisarna adındaki maden suyunun, Nemlioğlu Mehmed Salih ile Evliyaoğlu Hüseyin Celal Efendilerin araya girmesiyle ihraca başlandığından söz edilmekteydi. Dahası bu suyun doldurulup satılabilmesi için Nemlizade Tahsin Paşa ve Mehmed Salih ile Hüseyin efendiler arasında bir de özel bir mukavele imzalandığı ileri sürülmekteydi. Ancak bazı sorunlar ortaya çıkmış ve bu işin arkası gelmeyeceği anlaşılmıştı. Bazı vekiller tayin edilerek sorunların çözülmesine çalışılmıştı. Sadaret, Trabzon vilayetinden konunun tahkik edilmesini ve gerçekten fuzuli olarak suya vaziyet ettikleri anlaşılırsa gereğinin yapılmasını istemekteydi.[161]

Trabzon valisi Mehmed Reşad Bey sadarete ancak yıl sonuna doğru cevap verebildi. İlginç detaylar barındıran valinin cevabında, Kisarna

maden suyunun işletmesi hakkında 10 Nisan 1899 tarihinde ilk defa Beyoğlu zabıtasında memur olan Hafız Sabri Bey'e *"mezuniyet verildiği"* ifade edilmekteydi.[162]

L'exploitation pour un terme de 60 ans d'une source d'eau minerale, sise dans la localité de Keissarnékeuy, caza de Trébizonde, devant être concédée à Hafouz Sabri bey. Alai bey à la gendarmerie de Péra, qui l'a découverte, les personnes qui auraient une contestation quelconque à l'égard de cette mine, peuvent s'adresser, conformément aux articles 29 et 30 de la loi sur les mines, dans l'espace de deux mois, à partir du 8 juin 1316, au ministère de l'agriculture, des mines et forêts à Constantinople ou bien au vilayet de Trébizonde.

La dite mine mesurant une superficie de 9 djiribs est limitée : au N. par une ligne brisée partant de la maison de Papouchdji Suléiman Ousta, passant par la plantation du tabac de Bach Omer effendi et aboutissant au canal du moulin ; à l'E. par une ligne droite partant de ce dernier point et aboutissant à la maison d'Abuz-zadé Husséin effendi ; au S. par une ligne brisée partant de ce point et aboutissant à la maison Sungher-oglou et à l'O. par une ligne brisée partant de ce point, passant par l'église et aboutissant au point mentionné au commencement.

Le 8 juin 1316.

Resim 7: Kisarna maden suyunun Hafız Sabri'ye verilmesine ilişkin gazete haberi. *Stambul*, Nu: 158, 12 Haziran 1900, s. 3.

Vali Mehmed Reşad Bey haklıydı. Zira Hafız Sabri'ye verilen bu imtiyaz Fransızca olarak yayımlanan İstanbul gazetesinin 12 Temmuz 1900 tarihli sayısında haber olmuştu. Habere göre Trabzon vilayetinde bulunan Kisarna köyündeki maden suyu imtiyazını Pera'da jandarma olan[163] Hafız Sabri Bey ile Ali Bey altmış yıllığına almıştı. Gazetede maden suyunun bu kişiler tarafından keşfedilmiş olduğu iddia ediliyor ve kendilerinin maden nizamnamesine göre hakk-ı rüçhan (öncelik hakkı) sahibi olduklarını ileri sürüyordu. Haberde imtiyazın kapladığı alanla ilgili detaylar da mevcuttu. Buna göre 9 ceriblik[164] bir arazi için imtiyaz verildiği anlaşılmaktaydı. Aslında geniş bir alana sahip olan söz konusu maden, Papuççu Süleyman Usta›nın evinden başlayıp, Ömer Efendi›nin tütün tarlasından geçerek değirmen kanalında biten kesikli bir çizgiyi takip ile bu son noktadan başlayıp Ebuzzade Hüseyin Efendi›nin evinde nihayete eriyordu. Haberin alt kısmına 8 Haziran 1316 (1900) tarihi düşülmüştü.[165]

Öte yandan İstanbul'da şubesi bulunan bir şirket tesis edilmiş ayrıca Kisarna maden suyu yirminci yüzyılın başından itibaren İstanbul'daki eczanelerde satılmaya başlanmıştı. Döneminde gazetelere reklamlar verilerek Kisarna maden suyunun Avrupa'nın en kıymetli maden sularına benzediği, içilmesinin latif, içerdiği madenlerden dolayı mide, bağırsak, böbrek, mesane, mide, karaciğer ve kum hastalıklarına yararlı olduğu, faydalarının Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de yapılan tahlillerle resmen ispat edildiği duyuruluyordu. Muhtelif gazetelerde

كيسارنا معدن صويى

طرابزون ولايتى داخلنده كيسارنا قريه‌سنده نيمان ايدن بومعدن صويى اوروپانك الك مشهور صولرينه مشابه شربى لطيف ، خويصات مضره‌دن عارى بير لتره‌سنده (١٩٠٠) سانتيمترو مكعبى حامض قاربون غازيى حاوى ودرونده بولنان مواد معدنيه‌دن طولايى معده ، باغرصاق ، بوبرك ، مثانه ، قره‌جكر وقوم خسته‌لقلرنده نافع ايدوكى مكتب طبّ شاهانه تحليلخانه‌سنده رسماً اجرا قلنان تحليل دقيق ومكمل نتيجه‌سنده آكلاشلمشدر. الك كوزل منبع صولرندن دها لطيف برطعمه مالك وخصوصيله زياده مقداردة حامض قاربون غازيى حاوى بولنمسى حسيله اثناى طعامده اجلسى هضمى تسهيل وافعال معدويه‌يى تنظيم ايلر .

Resim 8: Kisarna maden suyuyla ilgili gazetelerde çıkan reklamlardan biri. *Sabah*, sayı: 4981, 7 Eylül 1903. S. 4.

yayımlanan ilanlarının en sonunda ise şu bilgi paylaşılıyordu: *"Mahall-i füruhtu: Sirkeci'de tramvay caddesinde otel Osmani ittisalindeki sokakta 4 numaralı mağazadadır ve bilcümle eczanelerde bulunur."*[166]

Bu bilgiler zaten İstanbul'da bulunan Nemlizade Hasan Tahsin'in konuya nasıl müdahil olduğunu anlaşılır kılmaktadır. Girişimlere zaten açık olan Hasan Tahsin'in yukarıda zikredilen Fransızca veya Osmanlıca yayınlardaki ilanları görmüş yahut bir tanıdığı vasıtasıyla Trabzon'da bir maden suyu imtiyazının verildiğini hatta bunun üretilmeye ve satılmaya başlandığını işitmiş olmalıdır. Kendisinin imtiyaz konusunda pek çok girişimlerinden dolayı edindiği tecrübeye dayanarak Sabri Bey'e muhtemelen İstanbul'da işleri yürütmek istediğini iletmişti. Bu kurguyu yukarıda bahsedilen Vali Reşad Bey'in tezkiresi de doğrulamaktadır. Sonuç olarak Sabri Bey, Nemlizade Hasan Tahsin Paşa ile Mehmed Salih ve Evliya-zade Hüseyin Efendileri İstanbul'da vekil tayin etmiş olmalıdır.[167]

Buraya kadar herhangi bir sorun görünmezken neden sonra Sabri Bey vekil tayin ettiği ve Tahsin Paşa'nın da içerisinde bulunduğu kişileri vekillikten azletmişti. Vekillerden birisi olan Evliya-zade Hüseyin Efendi, Sabri Bey'in azlettiği kişilerin aslında vekil değil de *"şerik"* yani ortak olduklarını ifade eden bir beyannamede bulundu. Dersaadet Mukavelat Muharrirliği'nden alınan bilgiye göre Sabri Bey, Kisarna maden suyunun %34 hissesine sahipken, geri kalan toplam %66 hisse, Nemlizade Hasan Tahsin Paşa, Mahmud Salih ve Evliya-zade Hüseyin Efendilere, her birine eşit bir şekilde bölüştürülmek üzere aralarında bir şirket ahdi bulunmaktaydı.

Trabzon Valisi Mehmed Reşad Bey bu durumda nasıl hareket edilmesi gerektiğini ilgili nezarete yazmış ve 25 Temmuz 1904 tarihinde aldığı cevapta Sabri Bey'e aslında 10 Nisan 1899'da izin verildiğini öğrenmişti. Ayrıca ortaklık kurulmasına dair meselenin nezaret tarafından çözülemeyeceğini, bunun ancak kendi aralarında anlaşmak yahut mahkemelere müracaat etmek suretiyle bir sonuca varılacağını haber almıştı.[168]

Nemlizade Hasan Tahsin Paşa'nın Kisarna maden suyuyla ilişki bundan ibarettir ve daha sonradan konuyla ilişkili yapılan yazışmalarda ismi geçmemektedir. Tahsin Paşa'nın bu girişiminde bir hile olduğu intibaı mevcutsa da bunu ispat etmek zordur. Kisarna maden suyu, ilerleyen yıllarda da çeşitli imtiyaz taleplerine muhatap olmuş, bugüne kadar işletmesi yapılabilmiştir. Bugün Kisarna maden suyu halen daha üretilmeye devam etmekte ve çoğunlukla Karadeniz bölgesinde tüketilmektedir.

Sonuç

Nemlizade Hasan Tahsin, ticarete atıldıktan sonraki hayatı boyunca birbirinden bağımsız birçok girişimlerde bulunmuş ancak neredeyse tamamından istediği sonucu elde edememiştir. II. Meşrutiyet sonrası kurulan ve Tahsin Paşa'nın da büyük umutlar beslediği İttihat ve Terakki Hükümeti zamanında da önceki taleplerini peş peşe yeniden gündeme getirmesine rağmen sonuç pek değişmemiştir.

Tahsin Paşa kendisini II. Abdülhamid döneminde mağduriyete uğramış olarak görmesine rağmen İttihat ve Terakki hükümeti zamanından da benzer cevaplar alması devlet mercilerinin özellikle madenler konusundaki tutumunun kolay kolay değişmediği şeklinde yorumlanabilir. Ancak bu durum, devlet mercilerinden çok Hasan Tahsin Paşa'nın ruhsat ve imtiyazlar konusundaki tutumuyla ilgilidir.

II. Abdülhamid zamanında maden imtiyazlarına yönelik ruhsat ve imtiyaz taleplerinde büyük bir artışın olması, imtiyaz ve ruhsatları elde edip bunları yüksek karlarla bilhassa Avrupalı yatırımcılara pazarlayan bir zümrenin doğmasına yol açmıştı. Bu zümre sarayla yakın ilişkisi olan isimleri araya sokarak istediği imtiyazları kolaylıkla alabiliyor ve komisyon karşılığında başkalarına devredebiliyordu. Maden nizamnamesi, devletin üretimine ihtiyaç duyacağı madenlerin bir şe-

kilde ruhsatını almış kişiler eğer bu madeni işletemez ise üretimin aksamaması için başkalarına devredilmesine müsaade etmesi, söz konusu zümrenin İstanbul'da son derece aktif olmasına yol açmıştı.

Yukarıda incelenen örneklerden anlaşılacağı gibi Nemlizade Tahsin Paşa da ruhsat ve imtiyazları daha çok başkalarına satmak için talep eden zümreden sayılmalıdır. Gerek II. Abdülhamid gerekse II. Meşrutiyet hükümeti dönemindeki başvurularından çoğunlukla olumlu bir cevap alamamas,ı nezaretlerin de Tahsin Paşa'nın niyetini tahmin etmelerinden kaynaklanmalıdır. Hatta Kemalpaşa'da bulunan simli kurşun madeni arama ruhsatını Toussiant Rouzaud isimli bir Fransız maden mühendisinden satın alması, Tahsin Paşa'nın da nezaretlerden umudunu kestiğini gösterir.

Bu araştırmada, özellikle Osmanlı döneminde yaşamış tüccar sınıfına mensup kişilerin, günümüzün geniş imkanlarına rağmen hâlâ biyografilerini yazmanın birçok açıdan zor olduğu bir kere daha gözlemlenmiştir. Nitekim Hasan Tahsin gibi oldukça ön planda olan bir kişinin bile hayatına ait birçok ayrıntıdan ziyade ancak ticari faaliyetleri etrafındaki bilgilere ulaşabilmek mümkün olmuştur.

Tablo 1: Nemlizade Hasan Tahsin Paşa'nın ticari girişimleri ve elde ettiği sonuçları bir arada gösteren tablo.

	Vilayet	Sancak	Kaza/Köy	Maden cinsi	Ortak	I. Başvuru	Ruhsat	İmtiyaz	Sonuç	Fesih	II. Başvuru	Sonuç
1	Bağdat	-	-	Petrol	-	Aralık 1896 öncesi	3 Şubat 1898	-	Ruhsat verildi	Ekim 1898	7 Aralık 1898	Sonuç alınamadı
2	Basra	-	-	Petrol	-	Aralık 1896 sonrası	8 Mart 1898	-	Ruhsat verildi	-	-	-
3	Musul	-	-	Petrol	-	7 Aralık 1898	-	-	Sonuç alınamadı	-	-	-
4	Aydın	İzmir	Ödemiş	Cıva	-	Temmuz 1898 öncesi		-	Sonuç alınamadı	-	-	-
5	Hüdavendigar	Orhaneli	Gelemiç	Simli Kurşun, Bakır ve Altın	Mehmed Ragıp Bey (II. Başvuruda)	Ocak 1899 öncesi	18 Ocak 1899	-	Ruhsat verildi	1901 (?)	1910	Sonuç alınamadı
6	Aydın	İzmir	Kemalpaşa	Simli Kurşun		16 Kasım 1899	17 Aralık 1900	-	Toussiant Rouzaud'dan satın alma yoluyla ruhsat edindi	Satış işleminin ruhsat süresi dolduktan sonra yapıldığı gerekçesiyle	28 Temmuz 1903	Sonuç alınamadı
7	Cezayir-i Bahr-ı Sefid	-	Forni Adası	Bakır ve Demir	Mehmed Ragıp, George Pavlidis, Ahmed Naci Bey (II. Başvuruda)	Aralık 1899 öncesi	17 Aralık 1899	-	Ruhsat verildi	Tam olarak belli değil	12 Nisan 1910	16 Haziran 1910 tarihinde yeniden ruhsat verildi
8	Aydın	İzmir	Kemalpaşa	Tramvay Hattı	Neoclès Cardiacopoulos	1900	-	-	Sonuç alınamadı	-	-	-
9	Hüdavendigar	-	Sakarya Nehri	Taşımacılık	-	Şubat 1901 öncesi		-	Sonuç alınamadı	-	-	-
10	Aydın	Menteşe	Fethiye	Krom	Ahmed Efendi	Ocak 1902 öncesi	15 Kasım 1902	-	Ruhsat verildi	-	-	-
11	Erzurum	Bayburt	Helva Köyü	Bakır	Muradyan Karbet Efendi	1902	11 Ekim 1904		Ruhsat verildi	-	-	-
12	Aydın	İzmir	Kemalpaşa	Tramvay Hattı	Neoclès Cardiacopoulos	Mayıs 1903 öncesi	-	14 Haziran 1909	İmtiyaz verildi	-	-	-
13	Trabzon	-	Kisarna	Maden suyu	-	Ekim 1904 öncesi	-	-	Ortaklık iddiası var	-	-	-

Dipnotlar

1 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, (Bundan sonra BOA), İ. TAL. 27/13, lef 3, 26 Mayıs 1309/7 Haziran 1893.

2 Sinan Kuneralp valinin ismini İbrahim Kadri olarak zikretse de (Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali*, Isis Yayınları, İstanbul 1999, s. 41 ve 83.) Trabzon Valisi olarak imzaladığı yukarıdaki tezkireye bastığı mühürde *"Es-Seyyid Mehmed Kadri"* ifadeleri yazmaktadır. 1892 yılında vali olarak Trabzon'a gelen Kadri Bey öldüğü 1903 yılına kadar 11 yıl boyunca burada valilik yapmıştır. Kadri Bey'in Trabzon valiliği hakkında bkz: Abdülhamid Kırmızı, "Haysiyet-i Hükümeti Muhafaza: Trabzon Valisi Kadri Bey'in İdare Tarzı (1892-1903)", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, KTÜ Yayınları, Trabzon 2007, s. 757-768.

3 Nemlizade ailesinin Trabzon'daki faaliyetleri için bkz: Jayne L. Warner, *Turkish Nomad, The Intellectual Journey of Talat S. Halman*, I.B. Tauris, Londra 2017, s. 33.

4 Mehmet Akif Bal, *Trabzonlu Ünlü Simalar ve Trabzon'un Ünlü Aileleri*, Çatı Yayınları, İstanbul 2007, s. 830-831. Nemlizade ailesinin şehrin ticari hayatına katkısının farkında olan Trabzon valisi Kadri Bey bir başka yazısında aile hakkında şu ifadeleri kullanmaktaydı: *"Nemlizadeler müteaddid biraderler olup gerek Dersaadetle Trabzon ve gerek bazı memalik-i mahrusa-i şahanede olan destgâh-ı ticaretlerini şeriken ve halîten idare etmektedirler. Bu aile geçen sene kâr ve zararda reji idaresiyle müştereken Trabzon'da bir fabrika küşad edip tütün imal ile satmaktadırlar."* BOA. ŞD. 1848/39, lef: 5, 28 Kânunusani sene 1311/9 Şubat 1896. Metnin sadeleştirilmiş hali için bkz: Hamdi Özdiş, *Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Vilayeti'nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909),* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 49.

5 Nemlizade ailesinin kökeniyle ilgili en önemli tartışma, ailenin Azerbaycan'daki Nemli Dağı'ndan geldiğine ilişkin iddiadır. Buna göre Nemlizadeliler Sultan I. Selim zamanında Azerbaycan taraflarından 40 kadar aile ile İstanbul'a getirilerek Sultanahmet civarındaki Kabasakal'a yerleştirildi. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ailenin Hacı Salih Ağa'ya dayanan kısmı Trabzon'a göç etti. Detaylar için bkz: Jayne L. Warner, *Turkish Nomad...*, s. 24; M. A. Bal, *Trabzonlu Ünlü Simalar...*, s. 830-831.

6 Yaşar Tolga Cora, "A Muslim Great Merchant [*Tüccar*] Family in the Late Ottoman Empire: A Case Study of the Nemlizades, 1860-1930" *International Journal of Turkish Studies* 19-1&2, s. 7-8.

7 Kudret Emiroğlu 1868 tarihini verse de Hasan Tahsin Bey'in doğum tarihi net olarak bilinmemektedir. Bkz: Kudret Emiroğlu, *Trabzon Vilayeti Salnameleri Yer ve Kişi Adları Dizini*, Ankara 2012, s. 195.

8 Nemlizade Hacı Osman Efendi olarak bilinmektedir. Trabzon Ticaret Mahkemesi, Belediye Meclisi ve Ticaret ve Sanayi Odası'nda üye olan Osman Efendi aynı zamanda çeşitli rütbe ve nişanlar almıştır. K. Emiroğ-

lu, *Trabzon Vilayeti Salnameleri Yer ve Kişi Adları Dizini, ...* s. 195. Nemlizade Osman, Meşrutiyet'tin 1908'de yeniden ilanından sonra kurulan İttihat ve Terakki Hükümeti'nde, Meclis-i Mebusan'a Trabzon mebusu olarak seçilmişti. BOA, DH.MKT., 2738/19.

9 Nemlizade Cemal Efendi, Trabzon'da Fransız okulunun kurulmasında çaba göstermiş ve bu okulda eğitim görmüştür. 1911 yılında Trabzon Belediyesi Başkanlığı yapan Cemal Efendi, Hasan Tahsin'in ölümü üzerine İstanbul'a yerleşmiş ve Edirnekapı'daki aile mezarlığını yaptırmıştır. K. Emiroğlu, *Trabzon Vilayeti Salnameleri Yer ve Kişi Adları Dizini, ...* s. 194. Nemlizade Hasan Tahsin'in torunu olan Talat Said Halman*, Aklın Yolu Bindir* isimli söyleşi kitabında büyük amcası Cemal Bey'den ve onun Mühürdar'da bulunan konağından uzun uzun bahsetmektedir. Cemal Bey'in çok özel biri olduğunu söyleyen Talat Halman, bütün Nemlizadeliler gibi onun da tütün işi ile meşgul olduğunu, ithalat ve ihracat yaptığını ve bu sayede büyük bir servet kazandığını aktarmaktadır. Halman, Cemal Efendi'nin Mühürdar'da bulunan konağını ise şöyle tasvir etmektedir: *"Ailenin yardıma muhtaç tüm insanları da oraya gelirdi. Mükellef sofralar kurulur, hiçbir zaman otuz kişiden az o sofralara oturulmaz. Şölen gibi olurdu bütün yemekler. Evin olağanüstü güzel bir manzarası vardı. Cemal Bey bahçe meraklısıydı, gül meraklısıydı. Sanırım Türkiye'deki en zengin gül koleksiyonu onun bahçesindeydi."* Talat Sait Halman, *Aklın Yolu Bindir, Talat Sait Halman Kitabı*, Söyleşi: Cahide Birgül, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2003, s. 15-17.

10 İstanbul'a geldikten bir süre sonra Sirkeci'deki Köprülü Han'a yerleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. 1900 tarihli Şark Ticaret Yıllıkları'ndaki ilk kaydında *"Nemlizade Tahsin, Komisyoncu, Köprülü Han, 41 Numara"* bilgileri yer almaktadır. *Annuaire Oriental (ancien indicateur oriental) du commerce de l'industrie, de l'administration et de la magistrature*, 1900, s. 481.

11 *Annuaire Oriental du Commerce* içerisinde Nemlizade Tahsin Paşa'nın zaman zaman değişen ticari ofisleri şu şekilde gösterilmektedir: *"Nemlizâde Tahsin, Komisyoncu, Köprülü Han, 41 Numara",* 1900, s. 481; *"Nemli Zâde Tahsin Paşa, Tüccar, İstanbul Ticaret Odası Danışmanı, Ziraat Bankası Delegesi, Köprülü Han, 41 Numara.",* 1902, s. 586, 1903, s. 632, 1904, s. 841; *"Nemli Zâde Tahsin Paşa, Tüccar, Meydancık Han, Numara 24"*, 1912, s. 617, 1913, s. 1367.

12 Ufuk Gülsoy ve Bayram Nazır, *Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923: Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul 2009, s. 211-213.

13 BOA, İ.RSM., 7/40, lef 3, 10 Eylül 1313/22 Eylül 1897.

14 Bastırılan bu pullar aradan yıllar geçmesine rağmen elden çıkarılamadığı için nakde çevrilecekti. BOA, İ.HUS, 95/53, 6 Mart 1318/19 Mart 1902.

15 BOA, Y.PRK.EŞA., 27/96, 15 Ağustos 1897.

16 BOA, Y.MTV., 167/85, 17 Eylül 1897.

17 BOA, Y.MTV, 175/357, 5 Nisan 1314/17 Nisan 1898.

18 Eşyaların listesi için bkz: *Tantavizâde atufetlu Halid Efendi hazretleriyle Nemlizâde Saadetlü Tahsin Beyefendi'nin iane sergisinden topdan mübayaa eyledikle-*

ri iki milyon beş yüz bin kuruşluk eşya [...] *numarasını mübeyyin defterin birinci cüzüdür*, Hakkak Serviçen Matbaası, İstanbul 1899, 20 s.

19 Y. Tolga Cora, "A Muslim Great Merchant [Tüccar] Family ...", s. 17.

20 BOA, Y.PRK.KOM., 10/13, 20 Ağustos 1314/1 Eylül 1898.

21 BOA, Y.MTV, 185/70, lef 2, 21 Kanunuevvel 1314/2 Ocak 1899.

22 Rumeli Beylerbeyliği payesi, Tanzimat'tan sonra büyük mülki rütbelerden biri sayılmıştır. Bu rütbenin verildiği kişilere *"Paşa"* denilir ve elkab olarak da *"Saadetlû efendim hazretleri"* ifadesi kullanılırdı. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 3, MEB, İstanbul 1993, s. 57.

23 BOA. İ. TAL. 151/76, 10 Nisan 1317/23 Nisan 1901.

24 Nemlizade Tahsin Paşa'nın eşleriyle ne zaman ve nasıl evlendiğine dair net bilgiler olmasa da Ağustos 1900'de her iki eşine de Bursa Sanayi Mektebi'ne yaptıkları iane dolayısıyla ikinci rütbeden birer şefkat nişanı verilerek taltif edilmişlerdi. Sadrazam Halil Rıfat Paşa'nın 15 Ağustos 1900 tarihinde kaleme aldığı arz tezkiresinde *"Nemlizade Saadetlü Tahsin Paşa hazretlerinin iki nefer zevcesi hanımlara" denilerek "ikinci rütbeden birer kıta şefkat nişan-ı hümayunu ihsanıyla..."* taltif edilmelerini talep etmekteydi. Söz konusu nişanlara dair irade 6 Eylül günü çıkartılmıştı. BOA, İ.TAL, 223/59. Ayrıca Bursa Sanayi Mektebi menfaatine Nemlizade Tahsin Paşa 1905 yılında bir piyango düzenlemek isteyecektir. Detaylı bilgi için bkz: BOA, DH.MKT., 1035/5, 3 Kanunuevvel 1321/16 Aralık 1905.

25 Jayne L. Warner, *Turkish Nomad...* s. 34.

26 Talat S. Halman'ın kaleminden ailesinin Halman soyadını nasıl aldıkları hakkında bkz: Talât Sait Halman, "Adım, Soyum", *Milliyet*, 19 Eylül 1990, s. 13.

27 Y. Tolga Cora, "A Muslim Great Merchant [Tüccar] Family ...". S. 7-8; Jayne L. Warner, *Turkish Nomad...* s. 36, 55 ve 58.

28 T. S. Halman, *Aklın Yolu Bindir...,* s. 21.

29 İstanbul'daki işlerini Tahsin Paşa'nın vekili olarak kardeşi Cemal Bey takip etmişti fakat bu vekalet ancak Birinci Dünya Savaşı sonrasında mümkün olabilmişti. Bkz. ŞD., 551/1, lef 1, 15 Kasım 1919/15 Teşrinisani 1335.

30 Selim Ahmetoğlu, *Devrim Günlerinde Trabzon, II. Meşrutiyet, İttihatçılık ve Toplumsal Dönüşüm (1908-1914)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2022, s. 101.

31 *Annuaire Oriental, commerce, industrie, administration, magisture de l'Orient*, 1912, s. 617; 1913, s. 624.

32 Y. Tolga Cora, "A Muslim Great Merchant [Tüccar] Family ...", s. 19; Murat Dursun Tosun, *Nemlizadeler*, İstanbul 2019, s. 516-522. Murat Tosun'un bu çalışması Nemlizade ailesi hakkında Osmanlı arşivinden seçilmiş belgelerin çeviri yazısından oluşmaktadır. Yer ve şahıs isimlerinin okunuşunda ciddi hatalar barındıran kitabın PDF'sini benimle paylaşma nezaketi gösteren Sayın Tosun'a teşekkür ederim. Yer isimlerinin Osmanlıca imla ile yazılmasının yol açtığı problemlere ilaveten, Hasan Tahsin isminin de Osmanlı son döneminde sıklıkla tercih edilen isimlerden olması benzer yanlış anlaşılmalara yol açmaktadır. Bazı belgelerde Hasan Tahsin'e im-

tiyaz verildiği ifade edilmesine rağmen hangi Hasan Tahsin olduğu net bir şekilde belirtilmediğinden Nemlizade ailesinden olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Örneğin İskenderun'da Ahmed Necati'ye verilen petrol arama ruhsatını, ondan devralıp yabancı bir şirkete satan kişinin ismi de belgelerde Hasan Tahsin olarak geçmektedir. Hasan Tahsin'in de petrol konusuyla ilgilenmesi bu kişinin doğrudan Nemlizade Tahsin olduğu intibaını uyandırmaktadır. (Ali Okumuş, *Ortadoğu'da Petrol: Uluslararsı Rekabet, İmtiyazlar ve Antlaşmalar (1890-1928)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bilecik 2020, s. 89.) Halbuki 1890-91 tarihli bu devir işlemleri esnasında Tahsin Bey henüz Trabzon'da bulunmaktaydı ve söz konusu belgelerde ne Trabzon ne de Nemlizade ifadeleri kullanılmakta, sadece *"tüccardan Hasan Tahsin Efendi"* denilmekteydi. (BOA, A.} DVN. MKL 32/28:4, 22 Mayıs 1307/3 Haziran 1891; BOA, A.} DVN.MKL., 32/28.) Bu ifadeler bu şahsın Nemlizade Tahsin olabileceğini ima etse bile bunu kesin olarak söylemek mümkün değildir.

33 İdris Bostan, "Korfu", *TDVİA*, Ankara 2002, s. 201-202.

34 "İmtiyaz Talebi", *İkdam*, S: 2392, 2 Haziran 1901.

35 Hasan Tahsin'in demiryolu inşası dair herhangi bir başvurusu tespit edilemese de imzasının yer aldığı bir demiryolu haritası vardır. Haritada: *"Kumanova'dan Eğripalanka ve Köstendil'e kadar inşası mutasavver olan demiryolu hattı haritasıdır. Yapan: Nemlizade Tahsin"* ifadeleri yer almaktadır. BOA, HRT.h. nr. 205.

36 Y. Tolga Cora, "A Muslim Great Merchant [Tüccar] Family ...", s. 19; Jayne L. Warner, *Turkish Nomad...,* s. 34.

37 BOA, BEO, 2666/199901, 2 Eylül 1321/15 Eylül 1905.

38 BOA, BEO, 2933/219909, 1 Ramazan 1324/19 Ekim 1906.

39 Nemlizade Hasan Tahsin'in petrol imtiyazı almak için yaptığı girişimleri ve bu teşebbüslerin sonuçlarını 2020 yılında tamamladığım doktora tezimde geniş bir şekilde ele almıştım. Burada ise tezdeki bilgileri aynen aktarmak yerine ilgili kısmı yeniden gözden geçirip özetlemekle yetiniyorum. Konuyla ilgili detaylı bilgi ve değerlendirmeler için bkz: A. Okumuş, *Ortadoğu'da Petrol...,* s. 89.

40 Osmanlı arşivinde Nemlizade Hasan Tahsin'in petrol imtiyazıyla ilgili pek çok dosya ve bir hayli belge olmasına rağmen ilk başvurusuna ait dilekçesini maalesef tespit edemedim. Tahsin Paşayla ilgili dosyaların birinde, Paşa'nın Babıali'de çıkan bir yangın sonucu kendi evrakının da yanmış olduğundan bahsetmesi (BOA, ŞD. ML.NF.MRF. 551/1, Lef 39, 26 Teşrinisani sene 1327/9 Aralık 1911), söz konusu müracaat dosyalarındaki belge asıllarının da yanmış olabileceğini akla getirmektedir. Osmanlı arşivinde Şura-yı Devlet fonunda bulunan dosyada, (ŞD. ML.NF.MRF. 551/1) Hasan Tahsin Bey'in petrol ruhsatı başvurusuyla ilgili erken tarihli belgelerin sadece suretlerinin bulunması ve bunların altına *"aslına mutabıktır"* şeklinde notların düşülmesi bu ihtimali daha da güçlendirmektedir.

41 BOA, BEO, 884/66270, lef 1 ve 2, 27 Teşrinisani sene 1312/9 Aralık 1896. Şu-

ra-yı Devlet tarafında yazılan tezkirede Hasan Tahsin Bey'in Bağdat vilayetine ilaveten Basra'da da petrol araması yapabileceğine dair bir öneri bulunmasına rağmen Musul vilayetinde öteden beri var olduğu bilinen petrol kaynaklarından bahsedilmemesi, bu petrollerin arama ve işletme imtiyazlarının yaklaşık yedi yıl kadar önce (6 Şubat 1889) Hazine-i Hassa'ya devrilmesiyle ilgilidir. İmtiyazların Hazine-i Hassa'ya devri için bkz: (BOA, İ.DH. 1121/87615; BOA, A. {DVNS.İMTZ.d. 02, s.139; BOA, İ.DH. 1121/87915; MİL.E.d. 00014, s.4) Bağdat ve Basra vilayetlerinde bulunacak petrollerin ruhsat ve imtiyazları ise Hasan Tahsin'in başvuruda bulunduğu tarihlerde Orman ve Maadin Nezareti'ne bağlıydı.

42 BOA, ŞD., 551/1, lef 57, 58 ve 69, 22 Kânunusani sene 1313/3 Şubat 1898.

43 BOA, ŞD., 551/1, lef 70, s.1, 24 Şubat sene 1313/8 Mart 1898.

44 BOA, A. {DVNS.İMTZ.d. 3/57; BOA, İ.HUS. 68/7.

45 Bugünkü Irak topraklarında bulunan vilayetlerdeki petrollerle ilgili II. Abdülhamid'in üçüncü bir iradesi daha vardır. 18 Kasım 1902 tarihini taşıyan bu son iradede sadece Musul vilayetindeki petrollerin Hazine-i Hassa kontrolünde olduğu ifade edilmekle yetinilmiştir. İrade için bkz: BOA, A. {DVN.İMTZ.d. 3/108; İ.HUS. 100/148.

46 BOA, HH.THR, 239/58-1, s. 2-3. 26 Teşrinisani sene 1314/8 Aralık 1898.

47 BOA, ML.EEM., 296/55, lef 4, 19 Teşrinievvel sene 1314/15 Aralık 1889.

48 Hazine-i Hassa nasıl bir işlem yapacağını açıkça belirtilmek yerine *"gerekli muamelenin icra edileceği"* şeklinde muallak bir ifade kullanmıştı.

49 Mukavele müsveddesinin tam metni için bkz: BOA, HH.THR, 239/58, lef 2, s. 25 Teşrinisani sene 1314/8 Aralık 1898.

50 BOA, HH.THR., 245/3, lef 4, 15 Kanunuevvel sene 1317/ 28 Aralık 1901.

51 Refik Halid Karay, *Kırk Yıl Evvel Kırk Yıl Sonra Anadolu'da*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2004, s. 66.

52 Bu konudaki kararlar için bkz: BOA, İ.HUS., 175/3, lef 1 ve 3, 20 Nisan sene 1325/3 Mayıs 1909; BOA, BEO, 4297/322227, lef 2, 20 Nisan sene 1325/3 Mayıs 1909.

53 Belgede noter anlamına gelen "Dersaadet Mukavelat Muharrirliği Memuriyet-i Behiyyesi" ifadesi kullanılmaktadır. Bkz: BOA, ŞD., 551/1, lef 41, 23 Eylül sene 1324/6 Ekim 1908.

54 BOA, ŞD., 551/1, lef 41, 23 Eylül sene 1324/6 Ekim 1908.

55 BOA, ŞD., 551/1, lef 41, 27 Eylül sene 1324/10 Ekim 1908.

56 BOA, ŞD., 551/1, lef 39, 26 Teşrinisani sene 1327/9 Aralık 1911.

57 Bu durum maden nizamnamesinin 22. maddesiyle yapılan düzenlemeye dayanmaktadır. Madde için bkz: *Meriyet-i ahkamına bi'l-istizan irade-i seniyye-i cenab-ı padişahi şeref-sünüh ve sudur buyurulan maaden nizamnamesidir*, Mahmud Bet Matbaası, İstanbul 1322, s. 9.

58 BOA, ŞD., 551/1, lef 23-29, 9 Mart sene 1328/22 Mart 1912.

59 BOA, ŞD., 551/1, lef 36, 17 Mart 1328/30 Mart 1912

60 BOA, BEO, 4118/308831, lef 4, 30 Kanunuevvel 1328/12 Ocak 1913

61 BOA, BEO, 4118/308831, Lef 3, 11 Mart 1329/24 Mart 1913

62 Örnek için bkz: BOA, A.DVN., 804/31, s.4, 30 Haziran 1329/13 Temmuz 1913

63 Taha Bey, *Emlak-ı Devlet: Mâliye Mektebinde Muallim-i Muhterem Taha Beyefendi Tarafından Takrir Olunan Derslerden Müteşekkildir*, Taş Baskı, Dersaadet 1328, s. 252

64 II. Abdülhamid zamanında Ödemiş, Aydın vilayetinin İzmir sancağına bağlı bir kaza konumundaydı. Andreas Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden 1976, s. 126.

65 BOA, İ.İMT., 1/5, 5 Kanunusani 1309/17 Ocak 1894.

66 Bu bilgiler aradan yıllar geçtikten sonra keleme alınan bir tezkirede yer almaktadır. Tezkirede fesih işlemini Arabyan Efendi'nin haksız bulduğu aktarılıyor ve kendilerine ihale edilen cıva madeninin, o tarihe kadar ne tür işlemlere maruz kaldığı hakkında da detaylı bilgiler verilmekteydi. Şura-yı Devlet'in konuyla ilgili değerlendirmesi için bkz: BOA, ŞD., 544/29, lef 3, 30 Haziran 1325/13 Temmuz 1909.

67 BOA, BEO, 1080/80938, 21 Haziran 1315/13 Şubat 1898; BOA, BEO, 1164/87249, 11 Temmuz 1314/23 Temmuz 1898.

68 Yapılan mukavele için bkz: BOA, İ.İMT, 4/8, lef 1 ve 2. İrade için bkz: Aynı tasnif, lef 9, 6 Teşrinisani 1318/19 Kasım 1902.

69 Fatma Emek, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde İzmir'de Madencilik (1908-1938)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uşak 2013, s. 75-76.

70 Gülseren Budanur, *M.T.A. Enstitüsünce Bilinen Türkiye Yeraltı Kaynakları Envanteri*, Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Yayınlarından No: 168, Ankara 1977, s. 91-92.

71 Gelemiç karyesi, 1933 yılına kadar Atranos yani Orhaeli'ye bağlı olarak kalsa da bu tarihte alınan bir kararla Keleş bucağı -1953 yılında ilçe olacaktır- sınırlarına katılmıştı. Köy hakkında detaylı bilgi için bkz: Raif Kaplanoğlu, "Gelemiç", Bursa'nın yaşayan ansiklopedisi: https://www.bursa.com/wiki/Gelemic (Erişim Tarihi: 28 Temmuz 2022)

72 Bu ve benzeri gerekçelerle pek çok maden ruhsat ve imtiyazının iptal edildiği görülmektedir. Bu durum ruhsat ve imtiyazların gerçekten ilgili madeni arama veya işletme amacıyla talep edilip edilmedikleri sorusunu akla getirmektedir.

73 BOA, ŞD, 1238/4, lef 4, 14 Temmuz 1327/27 Temmuz 1911.

74 Bu durum o tarihte geçerli olan maden nizamnamesinin yirmi birinci maddesinde yer almaktaydı: Madde 21- *"Taharri ruhsatnamesi talep edip de arzuhalinin kabulünden itibaren altı ay müddet takip etmeyenlerin ihbara hacet kalmaksızın arzuhalleri hükümsüz addolunacağı gibi..."* Tamamı için bkz: *Meriyet-i ahkamına bi'l-istizan irade-i seniyye-i cenab-ı padişahi şeref-sünüh ve sudur buyurulan maaden nizamnamesidir*, 1322, s. 8.

75 BOA, ŞD, 1238/4, lef 4, 14 Temmuz 1327/27 Temmuz 1911.

76 BOA, ŞD, 1238/4, lef 12, 20 Temmuz 1327/2 Ağustos 1911.

77 BOA, ŞD, 1238/4, lef 4, 14 Temmuz 1327/27 Temmuz 1911; BOA, ŞD, 550/56, 12 Teşrinievvel 1327/25 Ekim 1911.

78 BOA, ŞD, 1238/4, lef 7, 8 Mart 1328/21 Mart 1912.

79 Ufuk Gülsoy, "Celâleddin Ârif", *TDVİA*, C:7, İstanbul 1997, s. 247; İhsan Güneş, "Celalettin Arif Bey (1875 -1930)", *Atatürk Ansiklopedisi*. https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/celalettin-arif-bey-1875-1930/?pdf=3734 (Erişim tarihi: 20 Temmuz 2022). Sonraki yıllarda Celaleddin Arif Bey Zonguldak kömür madenleriyle de ilgilenecektir. Detaylı bilgi için bkz: Yahya Sezai Tezel, "Birinci Büyük Millet Meclisinde Yabancı Sermaye Sorunu: Bir Örnek Olay", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 01, Ankara 1971, s. 240 vd.

80 BOA, ŞD, 1238/4, lef 6, 10 Teşrinievvel 1328/23 Ekim 1912.

81 BCA, 310-10-0-16/612-896, 30 Mart 1915.

82 Daniş Baykan, "Antik Madencilik Çerçevesinde Nif Dağı Kazıları", *Yer Altı Kaynakları Dergisi*, Yıl:5, Sayı:9, Ocak 2016, s. 28.

83 BOA, C.DRB., 4/175, lef 3, 24 Şevval 1177/26 Nisan 1764.

84 Kömür ve zımpara madenine ait diğer iki ruhsatı kendinde muhafaza eden Mehmed Ziya'nın aradan üç yıl geçmesine rağmen gerekli çalışmaları tamamlamadığı gerekçesiyle söz konusu iki ruhsatnamesi iptal edilecekti. BOA, ŞD., 532/45, lef 1, 16 Mart 1319/29 Mart 1903.

85 Osmanlı belgesinde "Tousen Roze" imlasıyla yazılan bu şahsın, aynı belgede "Galata'da Karaköy Yeni Hanı'nda mukim" olduğu ifade edilmektedir. 1900 tarihli Şark Ticaret Yıllığı'nda ismi zikredilen handaki kişiler arasında Fransız maden mühendisi Toussiant Rouzaud'un ismi de yer almaktadır. *Annuaire Oriental, commerce, industrie, administration, magisture de l'Orient*, İstanbul 1900, s. 524. Ayrıca Toussiant Rouzaud da Musul petrol kaynakları için Hazine-i Hassa'ya müracaat ettiği bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Okumus, *Ortadoğu'da Petrol...* s. 90-97.

86 BOA, ŞD., 532/45, lef 1, 16 Mart 1319/29 Mart 1903.

87 Aynı belge.

88 BOA, ŞD, 543/27, lef 4, 15 Temmuz 1319/28 Temmuz 1903.

89 BOA, BEO, 2419/181382, lef 2, 5 Eylül 1320/18 Eylül 1904.

90 Farklı başvurular için bkz: BOA, ŞD, 1243/7, 30 Kânunusani 1328/12 Şubat 1913; BOA, MV, 174/34, 4 Şubat 1328/16 Şubat 1913.

91 Daha sonraki yıllarda Mösyö Alfred Kaporal isimli bir şahıs da Forni adasındaki demir madenini işletmek amacıyla müzakere yapmak isteyecek ve mukavele teklif edecektir. Mukavele için bkz: BOA, ML.EEM, 666/11, lef 1, 5 Kanunusani 1323/18 Ocak 1908.

92 BOA, Y.MTV, 284/93, 4 Mart 1322/17 Mart 1906.

93 BOA, ML.EEM., 746/38, lef 3, 5 Kanunusani 1315/17 Aralım 1899.

94 Aynı belge, lef 7.

95 BOA, ŞD, 546/29, lef 6, 30 Mart 1326/12 Nisan 1910.

96 BOA, ML.EEM., 746/38, lef 1, 24 Şubat 1324/9 Mart 1909.

97 II. Abdülhamid döneminde bazı madenler çıkartılan iradelerle Hazine-i Hassa Nezareti, Emlak-ı Hümayun uhdesine devredilmişti. Emlak-ı Hümayun'un borçları ödenemeyecek bir noktaya ulaşınca Osmanlı Bankası'ndan, II. Meşrutiyet sonrasında alınacak borca teminat gösterilebilmesi için Hazine-i Hassa'nın mal ve gelirlerinin bir kısmı Maliye Nezareti'ne devredildi. Taha Bey, *Emlak-ı Devlet...,* s. 276. II. Abdülhamid'in başlattığı bu süreç zamanla Hazine-i Hassa'nın uhdesinde bulunan mal, mülk ve gelirlerin neredeyse tamamını kapsayacak ve döneminde önemli tartışmalara neden olacaktı.

98 Aynı belgenin arkası, 10 Mart 1325/23 Mart 1909.

99 BOA, ML.EEM., 746/38, lef 2 ve 7, 4 Mart 1325/17 Mart 1909.

100 II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra Musul vilayetindeki petrol kaynakları için imtiyaz talep edenler ara-sında Niğde ileri gelenlerinden Mehmed Ragıb Bey'in de bulunması, (BOA, BEO, 3881/191005, lef 2, 25 Teşrinisani 1326/9 Aralık 1910.) Nemlizade Hasan Tahsin ile Musul petrolleri konusunda da benzer amaçlarla hareket ettiğini göstermektedir.

101 BOA, ŞD., 546/29, lef 6, 30 Mart 1325/12 Nisan 1910.

102 BOA, İ.OM, 14/12, 3 Haziran 1326/16 Haziran 1910.

103 BOA, BEO, 3772/282851, 15 Haziran 1326/28 Haziran 1910.

104 BOA, BOA, ŞD., 2728/4, lef 3, 21 Teşrinievvel 1318/3 Ocak 1903.

105 BOA, BEO, 2045/153371, lef 2, 20 Mart 1319/2 Nisan 1903.

106 Aynı belge, lef 1, 31 Mart 1319/13 Nisan 1903.

107 BOA, ŞD., 2728/4, lef 1, 3 Nisan 1319/16 Nisan 1903.

108 Zafer Atar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Kamu Hizmeti İmtiyazları*, Basılmamış Doktora Tezi, Manisa 2012, s. 338-339.

109 Z. Atar, *...İzmir'de Kamu Hizmeti İmtiyazları,* s. 340-341.

110 BOA, BEO, 3390/254209, 21 Ağustos 1324/3 Eylül 1908.

111 II. Meşrutiyet idaresine büyük umutlar besleyen Hasan Tahsin, II. Abdülhamid zamanındaki girişimlerini yenilediğine Bağdat ve Musul petrolleri bahsinde temas edilmişti.

112 İmtiyaz mukavelesinin suretleri için bkz: BOA, İ..İMT., 7/8, 17 Mart 1325/31 Mart 1909.

113 Z. Atar, *...İzmir'de Kamu Hizmeti İmtiyazları,* s. 345 ve 349.

114 BOA, BEO, 4075/305589, 8 Ağustos 1328/21 Ağustos 1912

115 Hasan Tahsin Bey'in dosyası hakkında Şura-yı Devlet'in değerlendirmesi için bkz: BOA, ŞD. 1216/60, lef 1, 15 Şubat 1316/25 Şubat 1901.

116 İmparatorluğun muhtelif nehirlerinde yapılan taşımacılık faaliyetlerinin genel bir değerlendirmesi için bkz: Cengiz Orhonlu ve Turgud Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi*, No: 13, 2011, 77-102.

117 Erken tarihli bir arşiv belgesinde yasaklandığı defaatle belirtilen ormanlardan ağaçlar keserek yaptığı keresteleri Sakarya Nehri'nden taşıdığı tespit edilen zımmi bir vatandaşın tersane zindanlarında hapsedildiği ifade edilmektedir. BOA, İE.BH., 15/1407, 12 Cemaziyelahir 1123/28 Temmuz 1711. Farklı dönemlerde Sakarya Nehri'nden kereste taşımacılığını düzenleyen hükümlere de rastlanmaktadır. Örnek için bkz: BOA, C.BH., 161/7609, 3 Cemaziyelevvel 1163/10 Nisan 1750. Tersane-i Amire'ye gönderilmesi istenen kerestelerin özellikle karaağaç cinsinden olanları tercih edildiği konusunda bkz: BOA, AE.SABH.I., 233/15441, 13 Ramazan 1197/12 Ağustos 1783.

118 BOA, C.EV., 207/10334, 21 Cemaziyelahir 1204/8 Mart 1790.

119 Rapor için bkz: BOA, HAT, 1524/6, lef: 1. Ahmed İzzet Paşa'nın yapılan incelemeye dair kaleme aldığı arzı için bkz: BOA, HAT, 1524/6, lef: 5, 9 Cemaziyelevvel 1228/10 Mayıs 1813.

120 Aynı belge lef: 18,

121 Dimitraki Alexiadis'in imtiyaz için nezarete sunduğu ilk mukavele müsveddesi için bkz: BOA, A.} DVN., 141/7, 15 Şevval 1275/18 Mayıs 1859; BOA, İ.ŞD., 19/789, 4 Haziran 1859.

122 BOA, İ..DH., 1290/101480, 22 Şevval 1275/25 Mayıs 1859; BOA, A.} DVN. NMH., 10/13.

123 Örneğin Sakarya Nehri'nde salcılıkla ilgilenen Mehmed Reşid Ağa'nın başvurusu için bkz: BOA, MVL, 615/3.

124 BOA, A.} MKT.MHM., 395/45, lef: 5, 28 Eylül 1283/10 Ekim 1867.

125 BOA, A.} MKT.MHM., 395/45, lef 1, 11 Teşrinisani 1283/23 Kasım 1867; aynı belge lef: 17, 20 Şevval 1278/20 Nisan 1862.

126 BOA, İ.ŞD., 19/789, 3 Rebiyülahir 1287/3 Temmuz 1870; BOA, İ.DH., 1295/101744; BOA, ŞD., 495/44; BOA, A.} DVN.MKL., 10/20.

127 BOA, HR.MKT., 726/12, 21 Kasım 1871.

128 BOA, İ.MMS., 134/5706, 23 Teşrinisani 1290/5 Aralık 1874. Mösyö Dimitraki Alexiadis'in Sakarya Nehri'nde vapur taşımacılığı hakkındaki bu ikinci girişimi için bkz: Birissi, "Grand Entreprise sur l'ancienne Rivière Sangarius", *L'univers Revue Orientale, Politique, Littéraire et Scientifique*, No: 4, 1/13 Mart 1875, ss. 211-214. Makalenin devamı aynı cildin 269. sayfasında başlamaktadır.

129 BOA, Y.EE, 78/99, 16 Teşrinisani 1294/24 Kasım 1878.

130 BOA, DH.MKT., 133/31, 2 Eylül 1309/14 Eylül 1893.

131 BOA, ŞD., 1216/60, lef: 1, 15 Şubat 1316/28 Şubat 1901.

132 Aynı belge lef: 3, 11 Eylül 1317/24 Eylül 1901.

133 BOA, İ.MMS., 197/15, lef: 3, 4 Haziran 1333/4 Haziran 1917.

134 Osmanlı belgelerinde birçoğunda bölgenin eski ismi olan Mekri tercih ediliyor olsa da bu makalede bugünkü genel kullanımı esas alınmıştır. Aslında 1914 yılından itibaren Mekri şeklindeki kullanımına resmen son verilecek ve bunun yerine Padişah Mehmed Reşad'ın bir irade-i seniyyesi ile Fethiye ismi ikame edilecekti. Bkz: BOA, DH.EUM.LVZ., 19/50, 13 Mart 1330/26 Mart 1914.

135 http://www.levantineheritage.com/paterson.html (Erişim tarihi: 15 Haziran 2022)

136 Fethiye krom madenleri hakkında hem doğrudan hem de dolaylı pek çok araştırma yapılmıştır. Başlıca araştırmalar için bkz: Arzu Baykara, "XIX. Yüzyılda Fethiye Kazasındaki Krom Madenleri ve İşletme İmtiyazlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 1, Temmuz 2010, ss. 77-100. Bu makale dar bir çerçeveden kaleme alınmış olsa da konuyu doğrudan ele alması bakımından kıymetlidir. Makalenin 38. dipnotunda yazar Köyceğiz'deki krom madeni imtiyazları hakkında müstakil bir çalışmayı da tamamlamış olduğunu haber vermektedir. Ne var ki Köyceğizle ilgili makalede yazar önceki çalışmasının giriş kısmını biraz kısaltmış, hayvancılıkla ilgili birtakım bilgiler ilave etmiş ve önceki makaleyi İngilizceye çevirerek tekrar yayımlamıştır: Arzu Baykara Taşkaya, "Chromium Mines in Köyceğiz and Mine Operation Grants in 19th and 20th Centuries", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 31, Aralık 2011, ss. 69-83. Fethiye kazasında bulunan madenler hakkında ayrıca bkz: Cenk Reyhan, Serap Taştekin, "Emperyalizm Çağında Osmanlı İmparatorluğu'na Sermaye İhracı: Krom Maden İmtiyazları", *Memleket Siyaset Yönetim*, Cilt: 15, Sayı: 34, 2020, ss. 332-372; Serap Taştekin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye, İmtiyaz ve Rekabet: Batı Anadolu Krom Madeni İmtiyazları (1848-1914)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2020, s. 256-296.

137 Maden cinsi ve kapasitesine göre değişiklik gösteren, ayni veya nakdi olarak maden üretimi üzerinden hesaplanarak toplanan bir vergidir.

138 BOA, Y. A. RES., 115/21, lef 2, 13 Kanunusani 1317/26 Ocak 1902. Bu dosya içerisinde ayrıca konuyla ilgili arz tezkireleri de bulunmaktadır.

139 Hariciye Nezareti'nin Ağustos 1900'da çıkarılan iradeyle ilgili ek olarak bir karar metni de dosyaya eklemişti. Bu metne göre bölgedeki krom madeni, talibi olan Douglas ve Ernest Petersonlara ihale edildikten sonra gerekli ön araştırmalar yapılmış, haritalar çıkarılmış ve mukavele şartları tanzim edilmişti. Ancak bütün bunlar belirlenen zaman zarfında yapılmamıştı. Aradan hayli zaman geçmesine rağmen verilen ruhsat iptal edilmemiş, başkasına da ayrıca ruhsat verilmemişti. Nizamnameye göre böyle bir durumda madenin arama hakkı, ruhsat sahibinin üzerinden düşmüş oluyordu. Ancak nihai kararın Orman ve Maadin Nezareti tarafından verilmesi istenmekteydi. Metin için bkz: BOA, BEO, 1955/146600, lef 3, 8 Nisan 1316/21 Nisan 1900.

140 BOA, BEO, 1955/146600, lef 2, 11 Teşrinisani 1318/24 Kasım 1902.

141 BOA, İ.OM., 8/22, lef 21, 18 ve 19, 11 Kanunusani 1318/28 Ocak 1903.

142 Aynı belge, lef 21.

143 BOA, BEO, 2090/156723, lef 5.

144 Aynı belge, lef 7, 29 Mart 1319/11 Nisan 1903. Douglas Peterson'un dilekçesi için aynı dosyada lef 9'a bakınız.

145 Aynı belge, lef 11 ve 13.

146 Petersonların iddialarını ispat için Londra elçisi vasıtasıyla Hariciye Nezareti'ne gönderdikleri takrirler için bkz: BOA, BEO, 2090/156723, lef 14-18.

147 BOA, BEO, 2090/156723, lef 23, 7 Mayıs 1319/20 Mayıs 1903.

148 Tezkire için bkz.: BOA, BEO, 3213/240953, lef 8.

149 BOA, BEO, 3213/240953, lef 2, 22 Eylül 1323/5 Ekim 1907.

150 BCA, Kararlar Daire Başkanlığı, 18-11-01/22-80-8.

151 Helva Köyü'ndeki bakır madeninin erken dönem uygulamaları hakkında detaylı bilgi için bkz: Yunus Özger, *XIX. Yüzyılda Bayburt, (1830–1900),* Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2007, s. 379-382.

152 BOA, BEO, 422/31625, lef 1, 9 Haziran 1310, 21 Haziran 1894.

153 *Erzurum Vilayeti Salnamesi*, 1299, s. 172.

154 BOA, Y..PRK.AZJ., 47/39, tarihsiz.

155 BCA, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Erzurum, 310-10-0-25/1030-1461-1, 28 Eylül 1925.

156 Yomra'da bulunan bir karyedir. Bugünkü Pınarlı ve Şanlı köylerinin eski adıdır. K. Emiroğlu, *Trabzon Vilayeti Salnameleri Yer ve Kişi Adları Dizini*, s. 379.

157 *Trabzon Salnamesi*, 17. Defa, 1316 (1898), s. 163.

158 *Trabzon Salnamesi*, 18. Defa, 1318 (1900), s. 98; *Trabzon Salnamesi,* 19. Defa, 1319 (1901), s. 185; *Trabzon Salnamesi,* 20. Defa, 1320 (1902), s. 100.

159 K. Emiroğlu, *Trabzon Vilayeti Salnameleri Yer ve Kişi Adları Dizini*, s. 46

160 *Trabzon Salnamesi*, 22. Defa, 1322 (1904), s. 241-242.

161 BOA, BEO, 2424/181771, lef 1, 23 Eylül 1320/6 Ekim 1904.

162 BOA, BEO, 2424/181771, lef 2, 9 Kanunuevvel 1320/22 Aralık 1904.

163 Trabzon valisi Reşad Bey, Sabri Bey için *"Beyoğlu zabıtasında memur"* ifadelerini kullansa da Sabri Bey'in jandarma olduğu başka belgelerde de zikredilmektedir. Örneğin belgelerin birinde *"Kisarna karyesi civarında vaki maden suyunun jandarma miralaylarından Hafız Sabri Bey uhdesine..."* denilmektedir. BOA, ŞD, 543/34, lef 1, 9 Mayıs 1325/22 Mayıs 1909.

164 1 ceribin 100 dönüm olduğu dikkate alınırsa imtiyaz 900 dönümlük bir araziyi kapsamaktaydı.

165 *Stambul*, Nu: 158, 12 Haziran 1900, s. 3.

166 Kisarna Maden Suyu", *Sabah*, sayı: 4981, 7 Eylül 1903. s. 4. Aynı reklam gazetenin farklı nüshalarında da yer almaktadır. Örnekler için bkz: sayı 4989, s. 4; sayı 4995, s. 4; sayı: 5009, s. 4. Bu çabalar iyi bir sonuç vermiş olmalı ki 1907'ye gelindiğinde Kisarna maden suyunun şöhreti ülke sınırlarını aşmış, Karahisar ve Çitli'yle birlikte en ünlü maden suları arasında gösterilmeye başlanmıştı. "Turquie – Bulgarie, Arrangement commercial et douanier entre l'empire ottoman et la principauté Bulgarie", *Archives diplomatiques : recueil de diplomatie et d'histoire*, 1 Ocak 1907, s.269.

Daha sonraki bazı yayınlarda Kisarna maden suyunun Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'da satılmaya başlandığı kaydedilse de bunun daha önce başladığı açıktır. Örneğin Fransızca bir dergide "Meşrutiyet döneminin başlangıcından bu yana, Kisarna'dan gelen su, onu durduran engelle-

rin ortadan kalktığını gördü ve değerlendiği başkentte satılmaya başlandı. Üretimi hala az ama ilerleyeceğini duyuyoruz" denilmektedir. E. G. "Articles Spéciaux : Eaux Minérales", Revue commerciale du Levant : Bulletin mensuel de la Chambre de commerce française de Constantinople, İstanbul 30 Eylül 1910, s. 439. Bu tespit tam olarak doğru olmasa da Meşrutiyet'ten sonraki tarihlerde meşhur Orient Express'in restoranında bile Çitli ile Kisarna maden sularının kullanıldığı bilinmektedir. Nitekim Orient Express ile 16 Haziran 1911'de Berlin'e seyahat eden Said Bey, hanımına gönderdiği mektupta "[Trendeki] suyumuz Çitli ve Kisarna maden sularıdır. Şişe şişe ondan içiyoruz." demektedir. Mektup için bkz: "Said Bey'in 3 Haziran 1327 tarihinde Filibe'den karısı Adviye Hanım'a yazdığı mektup. Berlin'e giderken trende yazdığı bir numaralı seyahat mektubu." Salt Research, Nu: AFMSBTDOC011, s. 4.

167 BOA, BEO, 2424/181771, lef 2, 9 Kanunuevvel 1320/22 Aralık 1904.

168 Aynı belge.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BCA, 310-10-0-16/612-896.

BCA, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Erzurum, 310-10-0-25/1030-1461-1.

BCA, Kararlar Daire Başkanlığı, 18-11-01/22-80-8.

BOA, A. {DVN.İMTZ.d. 3/108, BOA, A. {DVNS.İMTZ.d. 02, s.139, BOA, A. {DVNS.İMTZ.d. 3/57.

BOA, A.} DVN., 141/7.

BOA, A.} DVN.MKL 32/28:4, BOA, A.} DVN.MKL., 10/20.

BOA, A.} DVN.NMH., 10/13, BOA, A.} MKT.MHM., 395/45, lef 1, BOA, A.} MKT. MHM., 395/45, lef: 5.

BOA, A.DVN., 804/31, s.4.

BOA, AE.SABH.I., 233/15441.

BOA, BEO, 1080/80938, BOA, BEO, 1164/87249, BOA, BEO, 1955/146600, lef 2, BOA, BEO, 1955/146600, lef 3, BOA, BEO, 2045/153371, lef 2, BOA, BEO, 2090/156723, lef 14-18, BOA, BEO, 2090/156723, lef 23, BOA, BEO, 2090/156723, lef 5, BOA, BEO, 2419/181382, lef 2, BOA, BEO, 2424/181771, lef 1, BOA, BEO, 2424/181771, lef 2, BOA, BEO, 2424/181771, lef 2, BOA, BEO, 2666/199901, BOA, BEO, 2933/219909, BOA, BEO, 3213/240953, lef 8, BOA, BEO, 3213/240953, BOA, BEO, 3390/254209, BOA, BEO, 3772/282851, BOA, BEO, 3881/191005, lef 2, BOA, BEO, 4075/305589, BOA, BEO, 4118/308831, lef 3, BOA, BEO, 4118/308831, lef 4, BOA, BEO, 422/31625, lef 1, BOA, BEO, 4297/322227, BOA, BEO, 884/66270.

BOA, C.BH., 161/7609.

BOA, C.DRB., 4/175, lef 3.

BOA, C.EV., 207/10334.

BOA, DH.EUM.LVZ., 19/50.

BOA, DH.MKT., 1035/5, BOA, DH.MKT., 133/31, BOA, DH.MKT., 2738/19.

BOA, HAT, 1524/6, lef: 1, BOA, HAT, 1524/6, lef: 5.

BOA, HH.THR, 239/58, BOA, HH.THR, 239/58-1, BOA, HH.THR., 245/3.

BOA, HR.MKT., 726/12.

BOA, HRT.h. nr. 205.

BOA, İ..DH., 1290/101480.

BOA, İ..İMT., 7/8.

BOA, İ.DH. 1121/87615, BOA, İ.DH. 1121/87915, BOA, İ.DH., 1295/101744.

BOA, İ.HUS, 95/53, BOA, İ.HUS. 68/7, BOA, İ.HUS., 175/3.

BOA, İ.İMT, 4/8, BOA, İ.İMT., 1/5.

BOA, İ.MMS., 134/5706, BOA, İ.MMS., 197/15, lef: 3.

BOA, İ.OM, 14/12, BOA, İ.OM., 8/22, lef 21, 18 ve 19.

BOA, İ.RSM., 7/40.

BOA, İ.ŞD., 19/789, BOA, İ.ŞD., 19/789.

BOA, İ.TAL, 223/59.

BOA, İE.BH., 15/1407.

BOA, ML.EEM, 666/11, BOA, ML.EEM., 296/55, BOA, ML.EEM., 746/38, lef 1, BOA, ML.EEM., 746/38, lef 2 ve 7, BOA, ML.EEM., 746/38.

BOA, MV, 174/34.

BOA, MVL, 615/3.

BOA, ŞD., 2728/4, lef 3, BOA, ŞD, 1238/4, BOA, ŞD, 1238/4, BOA, ŞD, 1243/7, BOA, ŞD, 543/27, lef 4, BOA, ŞD, 546/29, lef 6, BOA, ŞD, 550/56, BOA, ŞD. 1216/60, lef 1, BOA, ŞD. ML.NF.MRF. 551/1, BOA, ŞD., 1216/60, lef: 1, BOA, ŞD., 2728/4, lef 1, BOA, ŞD., 495/44, BOA, ŞD., 532/45, lef 1, BOA, ŞD., 544/29, lef 3, BOA, ŞD., 546/29, lef 6, BOA, ŞD., 551/1, lef 1, BOA. ŞD. 1848/39.

BOA, Y. A. RES., 115/21, lef 2.

BOA, Y..PRK.AZJ., 47/39.

BOA, Y.EE, 78/99.

BOA, Y.MTV, 175/357, BOA, Y.MTV, 185/70, BOA, Y.MTV, 284/93, BOA, Y.MTV., 167/85.

BOA, Y.PRK.EŞA., 27/96.

BOA, Y.PRK.KOM., 10/13.

BOA. İ. TAL. 151/76.

Kitap, Tez ve Makaleler

Annuaire Oriental (ancien indicateur oriental) du commerce de l'industrie, de l'administration et de la magistrature, 1900-1914

AHMETOĞLU, Selim, *Devrim Günlerinde Trabzon, II. Meşrutiyet, İttihatçılık ve Toplumsal Dönüşüm (1908-1914)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2022.

ATAR, Zafer, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Kamu Hizmeti İmtiyazları*, Basıl-

mamış Doktora Tezi, Manisa 2012.

BAL, Mehmet Akif, *Trabzonlu Ünlü Simalar ve Trabzon'un Ünlü Aileleri*, Çatı Yayınları, İstanbul 2007.

BAYKAN, Daniş, "Antik Madencilik Çerçevesinde Nif Dağı Kazıları", *Yer Altı Kaynakları Dergisi*, Yıl:5, Sayı:9, Ocak 2016, s. 25-33.

BAYKARA, Arzu, "XIX. Yüzyılda Fethiye Kazasındaki Krom Madenleri ve İşletme İmtiyazlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 1, Temmuz 2010, ss. 77-100.

BİRİSSİ, "Grand Entreprise sur l'ancienne Rivière Sangarius", *L'univers Revue Orientale, Politique, Littéraire et Scientifique*, No: 4, 1/13 Mart 1875, ss. 211-214.

BİRKEN, Andreas, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden 1976.

BOSTAN, İdris, "Korfu", *TDVİA*, Ankara 2002, s. 201-202.

BUDANUR, Gülseren, *M.T.A. Enstitüsünce Bilinen Türkiye Yeraltı Kaynakları Envanteri*, Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Yayınlarından No: 168, Ankara 1977.

CORA, Yaşar Tolga, "A Muslim Great Merchant [*Tüccar*] Family in the Late Ottoman Empire: A Case Study of the Nemlizades, 1860-1930" *International Journal of Turkish Studies* 19-1&2, s. 1-29.

E. G. "Articles Spéciaux : Eaux Minérales", *Revue commerciale du Levant : Bulletin mensuel de la Chambre de commerce française de Constantinople*, İstanbul 30 Eylül 1910.

EMEK, Fatma, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde İzmir'de Madencilik (1908-1938)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uşak 2013.

EMİROĞLU, Kudret, *Trabzon Vilayeti Salnameleri Yer ve Kişi Adları Dizini*, Ankara 2012.

GÜLSOY, Ufuk ve Nazır, Bayram, *Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923: Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul 2009.

GÜLSOY, Ufuk, "Celâleddin Ârif", *TDVİA*, C:7, İstanbul 1997.

HALMAN, Talat Sait, *Aklın Yolu Bindir, Talat Sait Halman Kitabı*, Söyleşi: Cahide Birgül, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2003.

HALMAN, Talât Sait, "Adım, Soyum", *Milliyet*, 19 Eylül 1990, s. 13.

"İmtiyaz Talebi", *İkdam*, S: 2392, 2 Haziran 1901.

KARAY, Refik Halid, *Kırk Yıl Evvel Kırk Yıl Sonra Anadolu'da*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2004.

KIRMIZI, Abdülhamid, "Haysiyet-i Hükümeti Muhafaza: Trabzon Valisi Kadri Bey'in İdare Tarzı (1892-1903)", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, KTÜ Yayınları, Trabzon 2007, s. 757-768.

"Kisarna Maden Suyu", *Sabah*, sayı: 4981, 7 Eylül 1903.

KUNERALP, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali*, Isis Yayınları, İstanbul 1999.

Meriyet-i ahkamına bi'l-istizan irade-i seniyye-i cenab-ı padişahi şeref-sünüh ve sudur buyurulan maaden nizamnamesidir, Mahmud Bet Matbaası, İstanbul 1322.

OKUMUŞ, Ali, *Ortadoğu'da Petrol: Uluslararsı Rekabet, İmtiyazlar ve Antlaşmalar (1890-1928)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bilecik 2020, s. 89.

ORHONLU, Cengiz ve Turgud Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi*, No: 13, 2011, 77-102.

ÖZDİŞ, Hamdi, *Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Vilayeti'nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909),* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

ÖZGER, Yunus, *XIX. Yüzyılda Bayburt, (1830–1900),* Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2007.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 3, MEB, İstanbul 1993.

REYHAN, Cenk, TAŞTEKİN, Serap, "Emperyalizm Çağında Osmanlı İmparatorluğu'na Sermaye İhracı: Krom Maden İmtiyazları", *Memleket Siyaset Yönetim*, Cilt: 15, Sayı: 34, 2020, ss. 332-372.

Taha Bey, *Emlak-ı Devlet: Mâliye Mektebinde Muallim-i Muhterem Taha Beyefendi Tarafından Takrir Olunan Derslerden Müteşekkildir*, Taş Baskı, Dersaadet 1328.

TAŞKAYA, Arzu Baykara, "Chromium Mines in Köyceğiz and Mine Operation Grants in 19th and 20th Centuries", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 31, Aralık 2011, ss. 69-83.

TAŞTEKİN, Serap, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye, İmtiyaz ve Rekabet: Batı Anadolu Krom Madeni İmtiyazları (1848-1914)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2020.

Tantavizâde atufetlu Halid Efendi hazretleriyle Nemlizâde Saadetlü Tahsin Beyefendi'nin iane sergisinden topdan mübayaa eyledikleri iki milyon beş yüz bin kuruşluk eşya [...] *numarasını mübeyyin defterin birinci cüzüdür*, Hakkak Serviçen Matbaası, İstanbul 1899, 20 s.

TEZEL, Yahya Sezai, "Birinci Büyük Millet Meclisinde Yabancı Sermaye Sorunu: Bir Örnek Olay", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 01, Ankara 1971, s. 239-251.

TOSUN, Murat Dursun, *Nemlizadeler*, İstanbul 2019.

"Turquie – Bulgarie, Arrangement commercial et douanier entre l'empire ottoman et la principauté Bulgarie", *Archives diplomatiques : recueil de diplomatie et d'histoire*, 1 Ocak 1907.

WARNER, Jayne L., *Turkish Nomad, The Intellectual Journey of Talat S. Halman*, I.B. Tauris, Londra 2017.

Salnameler

Trabzon Salnamesi, 17. Defa, 1316 (1898), 18. Defa, 1318 (1900), 19. Defa, 1319 (1901), 20. Defa, 1320 (1902), 22. Defa, 1322 (1904).